

“İYİRMİ İL MƏCBURİ KÖÇKÜNMÜ OLAR?”

AZƏRBAYCANDA MƏCBURİ KÖÇKÜNLƏR
VƏ YERLİ ƏHALİNİN EHTİYAQLARININ VƏ
MƏCBURİ KÖÇKÜNLÜK PROBLEMINƏ OLAN
MÜNASİBƏTİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Brukinqs İnstitutu və London
İqtisadiyyat İnstitutunun

Məcburi Köçkünlük üzrə birgə
Layihəsi

Bakı, dekabr, 2011-ci il

BROOKINGS

“İYİRMİ İL MƏCBURİ KÖÇKÜNMÜ OLAR?”

**AZƏRBAYCANDA MƏCBURİ KÖÇKÜNLƏR VƏ
YERLİ ƏHALİNİN EHTİYAQLARININ VƏ MƏCBURİ
KÖÇKÜNLÜK PROBLEMINƏ OLAN MÜNASİBƏTİN
MÜQAYISƏLİ TƏHLİLİ**

YULIA QUREYEVA-ƏLİYEVƏ VƏ TƏBİB HÜSEYNOV

Brukinqs İnstitutu və London İqtisadiyyat İnstitutunun

Məcburi Köçkünlük üzrə birgə Layihəsi
tərəfindən nəşr edilmişdir

Bakı, dekabr, 2011-ci il

Qrafik dizayn: miki@ultradesigns.com

Ön hissə: Bakı şəhəri: Məcburi köçkün qadın köçkünlük ərazisində. Şəkil: Müəllif İva Zimova

Arxa hissə: Solda-Füzuli rayonu: Öz yurduna qayıtmış qadın bir zaman didərgin düşdüyü evinin qarşısında. Şəkil: Norveç Qaçqınlar Şurası, Azərbaycan.

Sağda - Bakı şəhəri: Məcburi köçkün uşaqlar üçün orta məktəb. Şəkil: Danimarka Qaçqınlar Şurası, Azərbaycan.

MÜNDƏRICAT

MINNƏTDARLIQ	iv
QISA İCMAL	1
Təvsiyələr	3
GİRİŞ	5
HÖKUMƏTİN SİYASƏTİ HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT	9
MƏCBURİ KÖÇKÜNLƏRİN YERLİ İCMALARLA MÜQAYİSƏDƏ	
HƏYAT ŞƏRAİTİ	13
Mənzil şəraiti	13
Dolanışığı və su təchizatı	19
Sağlamlıq və təhsil	23
Sənədləşmə	28
Məcburi köçkünlər və yerli icmalar arasında münasibətlər	31
CƏBHƏ XƏTTİNƏ YAXIN YAŞAYAN MƏCBURİ KÖÇKÜNLƏR VƏ	
YERLİ İCMALARIN TƏHLÜKƏSİZLİK QAYĞILARI	37
KÖÇKÜNLÜK PROBLEMINİN UZUN-MÜDDƏTLİ ÇÖZÜM YOLLARI İLƏ BAĞLI	
MƏCBURİ KÖÇKÜNLƏRİN DÜŞÜNCƏLƏRİ	41
NƏTİCƏ	45
İSTİNAD EDİLMİŞ MƏNBƏLƏR	47
METODOLOGIYA	49

MINNƏTDARLIQ

Müəlliflər araşdırma aparılacaq ərazilərin müəyyən olunmasında və cəbhə xəttinə yaxın olan Ağdam və Tərtər rayonlarında görüşlərin keçirilməsində göstərdikləri yardım və verdikləri dəyərli məsləhətlərə görə Beynəlxalq Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin (BQXC) Bakı və Bərdə şəhərlərində fəaliyyət göstərən nümayəndəliklərinə dərin təşəkkürlərini bildirilər. Müəlliflər eyni zamanda Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinə, Ağdam və Tərtər rayonlarında görüşdükleri yerli hakimiyyət rəsmilərinə, eləcə də Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş və hal-hazırda Sumqayıt şəhərində fəaliyyət göstərən Qubadlı rayonunun icra hakimiyyətinə öz minnətdarlıqlarını bildirirlər. Ən nəhayət, müəlliflər bu araşdırma zamanı öz hisslərini və düşüncələrini paylaşmış hər bir kəsə - həm məcburi köçkünlərə həm də yerli sakinlərə - xüsusi olaraq təşəkkür edirlər. Bu insanların köməyi olmadan bu araşdırma baş tuta bilməzdi.

QISA İCMAL

Adam başına düşən məcburi köçkün əhalisinin sayına görə Azərbaycan dünyada ən yüksək göstəricilərdən birinə malikdir. Məcburi köçkünlük vəziyyəti artıq iyirmi ilə yaxındır ki, Azərbaycanda davam edir və bu da məcburi köçkünlərin problem və hüquq müdafiə ehtiyaclarının vaxt keçdikcə necə dəyişməsi və onların ehtiyaclarının ümumilikdə Azərbaycan əhalisinin ehtiyacları ilə necə müqayisə olunduğu barədə suallar doğurur.

Bu araşdırma şəhər və kənd yerlərində məskunlaşan məcburi köçkünlərin və onların qonşularının problemlərini və ehtiyaclarını tədqiq etmişdir. Araşdırmanın gəldiyi nəticələr iki şəhər (Bakı və Gəncə) və iki rayon ərazisində (Tərtər və Ağdam) aparılmış araşdırmalar və məcburi köçkünlər və onların məskunlaşdıqları ərazidəki yerli icmalarla, eləcə də dövlət rəsmiləri və yardım təşkilatlarının nümayəndələri keçirilmiş müsahibələrə əsaslanır.

Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda məcburi köçkünlərin problem və ehtiyacları bir qayda olaraq vəziyyətdən və konkret şəraitdən asılı olaraq dəyişir. Son iyirmi ildə şəhərlərdə məskunlaşmış məcburi köçkünlərin müəyyən hissəsi və regionlarda yaşayanların cüzi hissəsi məskunlaşdıqları ərazilərdə öz dolanışıqlarını təmin etmişlər. Nəticədə, Azərbaycanda mövcud olan məcburi köçkün icmalarının üzleşdiyi problemlər müxtəlif olmuşdur. Eynilə də, məcburi köçkünləri qəbul etmiş yerli icmalar üçün bu köçkünlüyün yaratdığı təsirlər müxtəlif olmuşdur. Bəzi hallarda məcburi köçkünlər müəyyən meyarlar üzrə (məs. sosial müavinətlərin alınması, dövlət müəssisələrində iş üçün edilən müraciətdə imtiyazların verilməsi) yerli icmalardan daha yaxşı dolanışığa malik olsalar da, digər meyarlar üzrə (məs. mənzil şəraiti) daha aşağı göstəricilərə malikdirlər. Bu araşdırma zamanı səfər edilmiş bəzi ərazilərdə məcburi köçkün icmalarının su təchizatı yerli icmalardan daha yaxşı idi və ya onlar digərlərinə məxsus zəbt etdikləri torpaq sahələrindən faydalanırdılar. Digər hallarda isə bir ehtiyacın, məsələn mənzil şəraitinin, qarşılınması digər ehtiyacların – torpaq sahəsi ilə təminat və dolanışq imkanlarının pisləşməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn, bir məcburi köçkün qəsəbəsi əvvəllər məcburi köçkünlər tərəfindən mal-qara üçün otlaq sahəsi ikimi istifadə olunan açıq ərazidə inşa edilmişdir.

Araşdırmanın gəldiyi digər bir önəmli nəticə ondan ibarətdir ki, ucqar kəndlərdə məskunlaşmış və torpaq sahəsi ilə təminat edilməmiş kiçik məcburi köçkün icmaları ən zəif və müdafiəyə ehtiyacı olanlardır. Məhz bu cür icmalar çox vaxt həm hökumətin – o cümlədən yerli və milli səviyyədə, həm də yardım təşkilatlarının diqqətindən kənar qalır. Onların yaşayış şəraiti mütəmadi olaraq yerli qonşu icmalardakı yaşayış şəraitindən, xüsusən də mənzil şəraiti, dolanışq imkanları və torpaq təminatı, səhiyyə və sənədləşmə xidmətlərinin təminatı baxımından geri qalır.

Son illərdə hökumət məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində əsaslı addımlar atmışdır. Əsas nailiyyətlərdən biri mənfi mənada ad çıxarmış “çadır düşərgələrinin” 2007-ci ilin sonuna qədər ləğv edilməsi olmuşdur. Bu gün Azərbaycan hökuməti məcburi köçkünlük problemi ilə üzləşmiş hər hansı digər bir ölkə ilə müqayisədə öz gəlirlərinin daha çox hissəsini məcburi köçkünlərin ehtiyaclarına sərf edir. Bununla belə hökumət məcburi köçkün əhalinin böyük hissəsinin onların hazırda məskunlaşdıqları köhnə və darısqal binalardan daha yaxşı şəraiti olan mənzillərə köçürülməsi istiqamətində hələ çox işlər görməlidir. Bundan başqa, hökumətin məcburi köçkünlərə yardım strategiyası məcburi köçkünlərin üzləşdiyi sosial təcrid olunmanın aradan qalxmasına yardım etmir və eyni zamanda, yerli əhali arasında incikliyin yaranmasına da səbəb olur. Geniş yayılmış sosial-iqtisadi problemlər üzündən yerli icmalar hökumətin məcburi köçkünlərin dəstəklənməsinə yönəlmiş siyasətinin ədalətsiz olduğunu hesab edirlər. Onlar hesab edirlər ki, onların özlərinin həyat şəraiti məcburi köçkünlərin həyat şəraitindən çox da yaxşı deyildir.

Yerli qonşu icmalarla müqayisədə məcburi köçkünlərin problemlərinin miqyası ilə bağlı xeyli dərəcədə qeyri-müəyyənlik vardır. Bir çox hallarda məcburi köçkünlərin ehtiyacları yerli qeyri-məcburi köçkün əhalinin hüquqları bahasına təmin olunur. Bu xüsusilə mülkiyyət hüquqlarının təmin olunmasında özünü daha çox göstərir. Köçkünlük zamanı əksər məcburi köçkünlər şəhər və kənd yerlərində özbaşına şəkildə yerli sakinlərə məxsus olan (və ya sonradan onların adına keçirilmiş) evləri və torpaq sahələrini zəbt etmişdilər. İcra hakimiyyəti tərəfindən qəbul edilmiş qərarlara əsasən, məcburi köçkünlər alternativ yaşayış yeri ilə təmin olunmadıqları müddətdə onları yaşadıqları ərazilərdən – hətta onlar hüquqi cəhətdən bu mülkiyyətə sahib olmasalar da belə – çıxartmaq olmaz. Bu bəzi ev sahiblərinin öz şikayətlərini Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə qədər qaldırmasına gətirib çıxarmışdır. Avropa Məhkəməsi isə, öz növbəsində, hökumətin mövcud praktikasının hüquqliliyini sual altına almışdır. Gələcəkdə bu cür halların qarşısını almaq üçün hökumət yerli sakinlərin qanuni olaraq sahib olduqları əmlakı zəbt etmiş məcburi köçkünlərin alternativ mənzil ilə təmin edilməsi prosesini sürətləndirməlidir və ya birincilərə istifadə etmədikləri əmlaka görə təzminat ödənilməlidir.

Cəbhə xəttinə yaxın və Ermənistan və Azərbaycan tərəfindən nəzarət edilən ərazilərin kəşiməsində yerləşən ərazilərdə həm məcburi köçkünlər, həm də qeyri-məcburi köçkün icmaları yaşayır. Hər iki qrupun xüsusi yardımı ehtiyacı vardır ki, bu ehtiyaclar hökumət və beynəlxalq yardım təşkilatları tərəfindən qarşılmalıdır. Cəbhə xəttinə yaxın olduğuna görə buradakı əhali cəbhə xətti boyunca qarşıdurmaların artmasına və demək olar ki, hər gün atəşkəsin pozulması nəticəsində baş verən qarışıq atışmalara qarşı daha həssasdır. Son vaxtlar hökumət bu ehtiyacları qarşılamaq üçün mülki əhalinin nizamsız atılan güllələrdən qorunması məqsədilə mühafizə divarları inşa etməyə başlamışdır.

Cəbhə xəttində yaşayan icmalar eyni zamanda dolanışıqlarını təmin etmək üçün öz həyatlarını təhlükəyə atmaq məcburiyyətində qalırlar. Boş torpaq sahələrinin qıtlığı üzündən cəbhə xəttinə yaxın ərazilərdə yaşayanlar–məcburi köçkünlər və yerli sakinlər–öz mal-

qarasını sahibsiz ərazilərdə otarmaq məcburiyyətində qalırlar və bu yolla mina partlaması və düşmən gülləsinə tuş gəlmək riski altında öz həyatlarını təhlükəyə atırlar.

Cəhbə xəttinə yaxın olması və əkin və otlaq ərazilərinin böyük hissəsinin işğal altında olması səbəbindən Azərbaycan hökuməti tərəfindən ölkənin hər bir yerində həyata keçirilmiş torpaq özəlləşdirməsi cəhbə bölgəsinə yaxın kəndlərdə baş tutmamışdır. Bu ərazilərdə torpaq sahələri şərti olaraq yerli əhali və məcburi köçkünlər arasında bölüşdürülmüşdür ki, bu da yerli əhalini faktiki olaraq məcburi köçkünlərlə eyni vəziyyətə düşürür, çünki yerli əhali də torpaq üzərində mülkiyyəti təsdiq edən hər hansı rəsmi sənəd olmadan, bank krediti və digər kredit mexanizmlərindən tam yararlanı bilmir.

Hökumətin cəhbə xəttinə yaxın ərazilərdə məskunlaşmış bu cür icmalara yardım siyasəti ardıcılığı ilə seçilmir. Məsələn, cəbhəyə yaxın olan kəndlərdən birində, Əhmədağlıda, hökumət yerli ehtiyacları qarşılamaq məqsədilə bütün müvafiq imtiyazlarla birlikdə məcburi köçkün statusunu yerli qeyri-köçkün əhaliyə də şamil etmişdir. Buna baxmayaraq hökumət eyni imtiyazları cəhbə bölgəsinə yaxın, oxşar şəraitə malik olan digər bir kənddə, Qapanlıda, təmin etməmişdir. Yardım siyasətində ardıcılığın olmaması cəhbə bölgəsinə yaxın olan kəndlərin əhalisi arasında məyusluq hissənin səbəblərindən biri ola bilər.

Yuxarıda qeyd olunan və araşdırmada geniş toxunulan misallar göstərir ki, məcburi köçkünlərə eyni qaydada münasibətin göstərilməsini özündə ehtiva edən hökumətin əvvəlki vahid yanaşma siyasəti məhdud dövlət vəsaitlərindən səmərəli şəkildə istifadə olunmasına imkan vermir. İyirmi illik məcburi köçkünlük həyatı ərzində məcburi köçkünlər müxtəlif dərəcədə güzəranə malik olan fərqli bir qrupa çevrilmişlər. Bunu nəzərə alaraq hökumətin siyasəti dəyişməlidir və ümumilikdə yoxsulluğun aradan qaldırılmasına yönəlmiş səylər çərçivəsində məcburi köçkünlərin fərdi ehtiyaclarının qarşılmasına ünvanlı şəkildə yanaşmağa əsaslanmalıdır.

Təvsiyələr:

- Məcburi köçkünlər və bütövlükdə az təminatlı əhali arasındakı azalan fərqlərin ətraflı araşdırılmasına və bu məqsədlə onların ehtiyaclarının daha yaxşı qiymətləndirilməsi üçün müntəzəm sorğuların həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır. Bu hər iki icmada olan ehtiyacların qarşılama məqsədilə müvafiq strategiyaların müəyyən olunmasına imkan verən daha məlumatlı siyasətin hazırlanmasına kömək edər.
- Hökumət məcburi köçkün icmalarının daxilindəki qeyri-bərabərlikləri qəbul etməli və digər qruplara nisbətən daha zəif məcburi köçkün qrupları və az təminatlı yerli sakinləri önə çəkən diferensial siyasət yanaşmasından istifadə etməlidir. Həm məcburi köçkünləri, həm də yerli qonşu icmaları hədəfləyən birgə yardım proqramları, xüsusilə yoxsul kənd yerlərində, məsələn suvarma və içməli su təchizatının yaxşılaşdırılması, bu icmalarda həyat şəraitinin yaxşılaşmasına və məcburi köçkünlərin iqtisadi müstəqilliyinin artırmasına səbəb olar və bu da hökumətin üzərinə düşən maliyyə

yükünü azalda bilər.

- Bütün mərhələlərdə şəffaflığı təmin etməklə, aydın sənədləşmə və prosedurlar tətbiq etməklə statusundan asılı olmayaraq məcburi köçkünlərin və aztəminatlı ailələrin ünvanlı sosial yardım alması prosesini təkmilləşdirmək olar.
- Hökumət, beynəlxalq donörlər və vətəndaş cəmiyyəti Azərbaycanda həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş dövlət proqramlarının səmərəliliyini yaxından monitorinq etməlidirlər və hər iki qrupun – məcburi köçkünlər və yerli sakinlərin – bu proqramlardan bərabər şəkildə faydalanmasını təmin edəcək dəyişikliklər təklif etməlidirlər.
- Hökumət məcburi köçkünlərin cəbhə xəttinə yaxın ərazilərə köçürülməsindən çəkinməlidir və bu cür təhlükəli ərazilərdə yaşayan əhəlinin fəvqəladə şəraitdə təxliyə planını hazırlamalıdır.
- Hökumət eyni zamanda köçürülmə üzrə aydın konsultasiya prosedurlarını hazırlamalıdır və bu yolla yeni qəsəbələr inşa edilərkən məcburi köçkünlərin səslərinin eşidilməsini və onların fikirlərinin nəzərə alınmasını təmin etməlidir. Bu yalnız yaşayış yerinin fiziki yerləşməsi deyil, eyni zamanda təmin olunan yaşayış şəraiti ilə əlaqədar fikirlərin öyrənilməsini ehtiva etməlidir.

GİRİŞ

Məcburi köçkünlük müstəqillik qazandıqdan bəri iyirimi il ərzində Azərbaycanı xarakterizə edən əsas əlamətlərdən biri olmuşdur. Qonşu Ermənistanla Azərbaycanın əsasən ermənilərin məskunlaşdığı Dağlıq Qarabağ bölgəsi üzərində davam edən münaqişəsi keçmiş Sovet İttifaqının tənəzzülə uğraması ilə eyni vaxtda başlamış və regionda ən böyük qaçqın və məcburi köçkün axınlarının yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Münaqişə 1988-ci ildə ermənilərin Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşməsinə tələb etmələri ilə milli ayrı-seçkilik zəminində baş qaldırmışdır. 1992-ci ildə Sovet İttifaqı süqut etdikdən sonra yaranmış hakimiyyət vakuumu nəticəsində icmalar səviyyəsində baş verən toqquşmalar yenicə müstəqillik əldə etmiş Ermənistan və Azərbaycan arasında iri miqyaslı elan edilməmiş müharibəyə gətirib çıxartdı. Hər iki tərəfdən təxminən 25,000-30,000 insanın həyatını itirdiyi müharibə nəticəsində Ermənistan qüvvələri Dağlıq Qarabağ və ətrafda yerləşən yeddi rayon üzərində nəzarəti əldə etdilər ki, bu da ümumilikdə Azərbaycan ərazisinin 13.6 faizini təşkil edir. Atəşkəs haqqında razılaşma 1994-cü ildə imzalandı və bu günə qədər bu vəziyyət saxlanılır, baxmayaraq ki, tərəflər Dağlıq Qarabağın statusu ətrafındakı fikir ayrılığını hələ də həll edə bilməmişlər.

Qaçqın və məcburi köçkünlərin axını Azərbaycanda üç ardıcıl mərhələdə baş vermişdir. Birinci mərhələdə, münaqişənin ilkin dövrlərini əhatə edən 1988-1989-cu illərdə təxminən 200,000 etnik azərbaycanlı qaçqın Ermənistanı tərk edib Azərbaycana gəldi. 1992-ci ildə Dağlıq Qarabağda iri miqyaslı müharibə baş qaldırdıqdan sonra, əsasən Şuşadan olmaqla, təxminən 40,000 məcburi köçkün bölgəni tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Dağlıq Qarabağı Ermənistandan ayıran qonşu Laçın rayonunu əlavə 60,000 sakin tərk edərək məcburi köçkünə çevrildi. Sonuncu və ən böyük məcburi yerdəyişmə 1993 və 1994-cü illərdə baş verdi və bu zaman Dağlıq Qarabağın ətrafındakı altı rayonun 500,000-dən çox azərbaycanlı (o cümlədən, müəyyən qədər müsəlman kürdləri) əhalisi Ermənistan hərbi qüvvələrinin hücumları nəticəsində öz yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qaldılar.¹ 1994-cü ilin mayında atəşkəs sazişi imzalanana qədər Azərbaycan hazırda qismən işğal edilmiş Füzuli və Ağdam rayonlarında bəzi torpaq sahələrini azad edə bilmişdir. Növbəti

¹ Bu altı rayon Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Qubadlı, Cəbrayıl və Zəngilandır. Onlardan Azərbaycan Ağdam və Füzuli rayonlarının təxminən üçdə-birinə nəzarət edir. 1993-cü ilin sonlarına yaxın ermənilər Azərbaycan ərazisinin içərisinə doğru irəlilədiyi bir vaxtda təxminən 780,000 azərbaycanlı məcburi köçkünə çevrilmişdi. Arif Yunusov və Laura Baqdasaryan "Azərbaycan və Ermənistan cəmiyyətlərində müharibə, sosial dəyişiklik və 'nə müharibə, nə sülh' sindromları". *"Liderlik Hədləri: Dağlıq Qarabağ Sülh Prosesində Elita və Cəmiyyətlər"* 2005, səh. 53. Bundan əlavə əsasən Bakı və digər böyük şəhərlərdə yaşayan təxminən 350,000 erməni əhali Azərbaycanı tərk etmişdir. Tomas de Vaal, Təbib Hüseynov, Culia Karaşvili, "Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstandakı qaçqın və məcburi köçkünlərin vəziyyəti", Avropa Parlamentinin Xarici Məsələlər üzrə Komitəsinin xahişi ilə arayış sənədi, noyabr, 2007-ci il.

illərdə cəbhə xəttindən – həm Dağlıq Qarabağdakı “təmas xətti”ndən, həm də de-yure Ermənistan-Azərbaycan arasındakı beynəlxalq sərhəd ərazisindən olan çoxlu sayda məcburi köçkün geri qayıtdı.

Bu gün Azərbaycanda 595,000 insan – və ya ümumi əhalinin təxminən yeddi faizi – məcburi (ölkədaxili) köçkündür.² Müvafiq olaraq, adam başına düşən məcburi köçkün əhalisinin sayına görə Azərbaycan dünyada ən yüksək göstəricilərdən birinə malikdir. Hökumət Ermənistandan gəlmiş azərbaycanlı qaçqınlara və işğal edilmiş ərazilərdən gəlmiş məcburi köçkünlərə münasibətdə fərqli siyasi yanaşma tətbiq etmişdir. Bu gün Ermənistandan olan qaçqınların böyük əksəriyyəti müvafiq qaydada məskunlaşmış və yerli əhaliyə inteqrasiya etmişlər, Azərbaycan vətəndaşlığını və məskunlaşdıqları evlərə tam mülkiyyət hüquqları əldə etmişlər.³ Digər tərəfdən, hökumətin məcburi köçkünlərin problemlərinin həllinə yönəlmiş siyasəti onların ehtiyaclarının müvəqqəti həll edilməsinə yönəlmişdir, çünki hökumət hələ də məcburi köçkünlərin didərgin düşdükləri ərazilər üzərində Azərbaycan nəzarəti əldə etdikdən sonra onların geri qayıtmasını dəstəkləyir. Əksər azərbaycanlı qaçqınlardan fərqli olaraq məcburi köçkünlərin didərginlik problemi uzunmüddətli həllini tapmadığına görə bu sənəddə didərginlik probleminə məcburi köçkünlərin mövqeyindən və onların gözü ilə nəzər salınır və onların və yaşadıkları icmaların məcburi köçkünlük məsələsinə olan münasibəti və ehtiyacları müqayisə edilir.

Münaqişə ərazilərini tərk etdikdən sonra məcburi köçkünlər ölkənin müxtəlif yerlərində müvəqqəti məskunlaşmağa başladılar. Onlardan bəziləri inzibati binalarda, məktəblərdə, yarımçıq tikililərdə, yataqxanalarda və sanatoriyalarda məskunlaşdılar. Digərləri isə məcburi köçkün düşərgələrində, vaqonlarda, qazma sığınacaqlarda və kənd yerlərindəki digər müvəqqəti sığınacaqlarda yerləşdirildilər.

Didərginliyin ilk illərində hökumət və beynəlxalq yardım təşkilatlarının fəaliyyəti əsasən ərzaq, paltar, yorğan və əsas tikinti materialları kimi ilkin humanitar yardımın göstərilməsindən ibarət olmuşdur. 1990-cı illərin sonlarında iqtisadiyyatın sabitləşməyə başlaması ilə Azərbaycan hökuməti Ermənistandan olan qaçqınlar və işğal edilmiş ərazilərdən olan məcburi köçkünlərə münasibətdə daha fəal siyasət yürütməyə başladı və öz yanaşmasını dəyişərək humanitar yardımın göstərilməsindən daha çox yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasına başladı.

2001-ci ildən bu vaxta qədər hökumət ən ağır şəraitdə yaşayan məcburi köçkünlərin mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılmasına başlamışdır. 2007-ci ilin sonunda Azərbaycan sonuncu məcburi

² Dünya Bankının № AAA64-Az sayılı hesabatı, *Azərbaycan: Mülkiyyətin Qurulması və İqtisadi Müstəqilliyin Dəstəklənməsi: Məcburi Köçkünlərin Həyat Şəraiti*, oktyabr, 2011. Məcburi köçkünlərin sayı barədə mübahisələr vardır. Azərbaycan hökumətinin bildirdiyinə əsasən, Dağlıq Qarabağ və qonşu ərazilərdən olanları özündə əks etdirən bu rəqəmdən əlavə Ermənistanla sərhəddən və Dağlıq Qarabağın cəbhə xəttinə yaxın ərazilərdən 100,000-dən çox insan öz yurdlarını məcburi tərk etmişdir və beləliklə də məcburi köçkünlərin ümumi sayı 700,000 təşkil edir. Müsahibə, Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi, Bakı, oktyabr, 2011.

³ “Artıq Ermənistandan olan məskunlaşmamış azərbaycanlı qaçqın yoxdur”, (Dövlət Komitəsi rəsmisi ilə müsahibə, Bakı, oktyabr, 2011).

köçkün düşərgələrini bağladı və ən ağır şəraitdə yaşayan təxminən 100,000 məcburi köçkünün xüsusi inşa edilmiş qəsəbələrə köçürülməsini başa çatdırdı.⁴

Bu gün rəsmi statistik məlumatlara əsasən, Azərbaycandakı məcburi köçkünlərin 86 faizi şəhərlərdə, əsasən Bakı və Sumqayıtda yaşayır.⁵ Məcburi köçkünlərin təxminən 35 faizi yeni tikilmiş qəsəbələrdə məskunlaşıb və 10 faizdən az hissəsi isə, onlara məxsus olan və ya olmayan evlərdə və ya mənzillərdə yaşayır. Məcburi köçkün əhalinin böyük hissəsi yarı-müvəqqəti sığınacaqlarda, inzibati binalarda və yataqxanalarda yaşamağa davam edirlər.⁶

Eyni zamanda, məcburi köçkünlük vəziyyəti uzun müddət davam etdiyinə görə vaxt keçdikcə məcburi köçkünlərin problem və ehtiyaclarının nə dərəcədə dəyişdiyi və iyirmi ildən çox davam edən köçkün həyatı şəraitində onların ehtiyaclarının ümumi əhalinin ehtiyacları ilə necə müqayisə olunduğu ilə bağlı suallar ortaya çıxır.

⁴ Natali Taqverker, "Azərbaycan sonuncu qaçqın düşərgələrini bağlayır" 7 fevral, 2008. (<http://www.unhcr.org/47aaf6734.html>).

⁵ Dünya Bankının №52801-AZ sayılı Hesabatı, *Azərbaycanda Həyat Şəraitinin Qiymətləndirilməsi üzrə Hesabat*, mart, 2010.

⁶ Dünya Bankının №52801-AZ sayılı Hesabatı, *Azərbaycanda Həyat Şəraitinin Qiymətləndirilməsi üzrə Hesabat*, səh. 33, şəkil 3.12.

HÖKUMƏTİN SIYASƏTİ HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

Hökumət məcburi köçkünlərə münasibətdə imtiyazlı siyasət həyata keçirmişdir və müdafiyyə ehtiyacı olan bu qrupun təxirəsalınmaz dolanısq ehtiyaclarının qarşılanması istiqamətində real və əhəmiyyətli dərəcədə uğurlar əldə etmişdir. Digər əhaliyə şamil edilməyən əsas məcburi köçkün imtiyazlarına kommunal ödənişlərdə istehlak kvotası əsasında azadolmalar⁷ və əsas ərzaq məhsullarının alınması məqsədilə hər bir şəxsə aylıq təxminən 20 ABŞ dolları yardım (daha çox “çörək pulu” kimi tanınır) verilməsi daxildir. Qanunvericiliyə əsasən məcburi köçkünlərin gəlir vergisi dərəcəsi aşağıdır (bu əhəmiyyətsiz bir məbləğ təşkil edir), onlara imtiyazlı şərtlərlə kredit verilməsi, pulsuz dərman və tibbi xidmətlərinin göstərilməsi nəzərdə tutulmuşdur və məcburi köçkün uşaqları pulsuz məktəb tədris vəsaitləri ilə, dərş kitabları ilə təmin olunurlar. Buna baxmayaraq gündəlik həyatda bu imtiyazlar qeyri-bərabər şəkildə tətbiq olunur və bir çox məcburi köçkünlər bunlardan faydalana bilmədiklərini qeyd edirlər.

Qayıdış perspektivləri real olmayan Ermənistan qaçqınlarının adaptasiyası və inteqrasiyası üzrə siyasətdən fərqli olaraq, Azərbaycan hökuməti məcburi köçkünlərin yerli inteqrasiyasını uzun-müddətli çözümlər variantı kimi dəstəkləməyə həvəs göstərməmişdir. Hökuməti narahat edən odur ki, məcburi köçkünlərin yerli icmalara inteqrasiyası onların gələcəkdə Dağlıq Qarabağdakı və onun ətrafındakı yurdlarına geri qayıtması ehtimalını azalda bilər, bu isə, Azərbaycanın gələcəkdə bu ərazilər üzərində öz suverenliyini bərpa etmək iddiasını zəiflədə bilər. Bunu nəzərə alaraq məcburi köçkünlərin Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı işğal edilmiş ərazilərə qayıtması hökumət və həm də məcburi köçkünlərin özləri tərəfindən üstün tutulan uzun-müddətli çözümlər yoludur.⁸

Siyasi təmsilçilik baxımından hökumət “sürgündə” olan yerli dövlət orqanlarının köçkünlükdən öncə mövcud olmuş strukturunu olduğu kimi saxlamışdır. Bu dövlət orqanları öz icmalarının ehtiyaclarının təmin olunmasına hələ də məsuliyyət daşıyırlar, baxmayaraq ki, onlar ölkənin müxtəlif yerlərində səpələnmiş formada yaşayırlar. Məsələn, Qubadlı rayonunun icra hakimiyyəti Sumqayıt şəhərində yerləşir, çünki Qubadlıdan olan əksər məcburi köçkünlər burada məskunlaşılıblar. Bununla belə, bu icra hakimiyyəti Azərbaycanın 43 rayonunda məskunlaşmış Qubadlının 34,000 əhalisinin problemləri ilə məşğul olur.⁹ Sürgündə olan bu yerli dövlət orqanları icma üzvlərinin sayının qeydiyyatını aparır, onların yaşayış

⁷ Ailənin hər bir üzvü üçün 150 kilovata bərabər və ya sayğac olmadığı halda qeyri-məhdud həcmdə.

⁸ Əlavə məlumat üçün bax: Təbib Hüseynov, “Qayıdış və onun alternativləri: Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi üzrə araşdırma” *Dağlıq Qarabağ Münaqişəsində Məcburi Köçkünlük: Qayıdış və onun Alternativləri*, London, avqust, 2011.

⁹ Mühacirətdə olan Qubadlı rayon icra hakimiyyətinin yerli rəsmisi ilə müsahibə, Sumqayıt, oktyabr, 2011.

şəraiti ilə maraqlanı və icma üzvlərinin problemlərinin həll olunmasında müxtəlif dövlət təşkilatları ilə vasitəçilik edirlər.

Yerli dövlət orqanları ilə birlikdə dövlət də işğal edilmiş ərazilərdə mövcud olmuş sosial infrastrukturu qoruyub saxlayır. Beləliklə, məcburi köçkünlər özlərinin məktəbləri, xəstəxanaları, polis məntəqələri və hərbi komissarlıqlarının fəaliyyətini davam etdirirlər. Onlar səs verə və parlament seçkilərində namizədliklərini irəli sürə bilərlər, baxmayaraq ki, bu onların hazırda yaşadıkları ərazi üzrə deyil, yalnız qeydiyyatda alındıqları əvvəlki yaşayış yerləri üzrə mümkündür. Bu isə məcburi köçkün rayonlarından namizədliklərini irəli sürmüş insanlara böyük təşkilati problemlər yaradır, çünki məcburi köçkünlərin məskunlaşdıqları qəsəbələr ayrı-ayrı bölgələrdə yerləşir və onlar adi dairələrin namizədlərindən fərqli olaraq müvafiq seçicilərlə görüşlər keçirmək üçün ölkə ərazisində bir çox seçki məntəqələrinə səfərlər etməlidirlər.¹⁰ Qeyd etmək lazımdır ki, bu çətinliklərə baxmayaraq, məcburi köçkün icmaları öz icmalarını qoruyub saxlamaq və parlamentdə ayrıca səsə və təmsilçiliyə nail olmaq üçün özlərinin ayrıca seçki dairələrini qoruyub saxlamağa üstünlük verirlər.

Hazırda işğal altında olan rayonlarda qeydiyyatda olduqlarına görə məcburi köçkünlər bələdiyyə seçkilərində səs verə və ya namizədliklərini irəli sürə bilməzlər, çünki bu ərazi vahidləri əsasında qurulan bir sistemdir. Bəzi insan hüquqları müdafiəsi təşkilatları bu vəziyyətin məcburi köçkünlərə qarşı ayrı-seçkilik olduğunu hesab edirlər və hökumətin mövcud qanunvericiliyə dəyişikliklər etməsi ilə bağlı müraciət etmişlər.¹¹

2000-ci ilin əvvəlindən etibarən iqtisadi vəziyyət sabitləşdikdən və ölkənin neft ixracından əldə etdiyi gəlirlər artmağa başladıqdan sonra hökumət məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə əhəmiyyətli sərmayələr yatırmağa başladı. 2003-cü ildə hakimiyyətə gəldikdən sonra prezident İlham Əliyev hakimiyyətdə olduğu birinci beş illik müddətin sonuna qədər yerdə qalan bütün məcburi köçkünlərin “çadır düşərgələrindən” yeni qəsəbələrə köçürüləcəyini bəyan etdi və hökumət bu vədini 2007-ci ilin sonuna qədər yerinə yetirdi. Bu gün Azərbaycan ümumdaxili məhsulun (ÜDM) təxminən 3 faizini hər il məcburi köçkünlər üçün yardım proqramlarının həyata keçirilməsinə sərf edir.¹² Bu digər hökumətlərlə müqayisədə köçkün əhaliyə sərf olunan ən yüksək ÜDM payıdır və bu faktı bu yaxınlarda Dünya Bankı “hökumətin özünün köçkün əhalisinə qarşı göstərdiyi görünməmiş öhdəlik səviyyəsi” kimi alqışlamışdır.¹³ 2010-cu ildə hökumət məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasına əsasən Dövlət Neft Fondunun vəsaitlərindən olmaqla 123.3

¹⁰ “Amnesty International” Təşkilatı, *Azərbaycan: Qovulmuş və sonradan Diskriminasiya Olunmuşlar – Məcburi Köçkün Əhalinin Vəziyyəti*, iyun, 2007.

¹¹ APA İnformasiya Agentliyi “Bələdiyyələrin formalaşdırılmasında məcburi köçkünlərin iştirakı problemi” mövzusunda dəyirmi masa keçirilib, 12 noyabr, 2011 (<http://www.apa.az/az/news.php?id=240892>)

¹² Dünya Bankı, *Azərbaycanda Həyat Şəraitinin Qiymətləndirilməsi üzrə Hesabat*, mart, 2010; (http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2011/02/04/000003596_20110207151220/Rendered/PDF/Project0Inform1nt1Revised0after0PCN.pdf)

¹³ Dünya Bankının №AAA64-Az sayılı Hesabatı, *Azərbaycan: Mülkiyyətin Qurulması və İqtisadi Müstəqilliyin Dəstəklənməsi: Məcburi Köçkünlərin Həyat Şəraiti*, oktyabr, 2011, səh. 10.

milyon AZN (157 milyon ABŞ dolları) xərcləmişdir. Bu göstərici 2003-cü ildə xərclənmiş vəsaitdən altı dəfə çoxdur.¹⁴ 2001 və 2011-ci ilin oktyabr ayına qədər olan müddətdə Dövlət Neft Fondu ölkənin müxtəlif yerlərində azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünlər üçün mənzil və sosial əhəmiyyətli müəssisələrin inşasına 807 milyon AZN (1 milyard ABŞ dolları), o cümlədən 2011-ci ilin ilk on ayı ərzində 47.2 milyon AZN (60.1 milyon AŞ dolları) sərf etmişdir.¹⁵ Yazılı və əsaslandırılmış müraciətlər əsasında Dövlət Neft Fondu vəsaiti Nazirlər Kabinetinin nəzdində fəaliyyət göstərən Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinə və Qaçqın və Məcburi Köçkünlərin Sosial İnkişaf Fonduna köçürür. Onlar da öz növbələrində bu vəsaiti icraçı təşkilatlara ödəyir və tikinti layihələrinin həyata keçirilməsinə nəzarət edirlər.

Dünya Bankının məlumatına əsasən, Azərbaycandakı məcburi köçkünlərin yoxsulluq səviyyəsi yerdə qalan əhalinin yoxsulluq səviyyəsi ilə təxminən bərabərdir. Bununla belə, məcburi köçkünlər öz gəlirlərinin yarıdan çoxunu hökumətin köçürdüyü vəsait və azadolmalar hesabına əldə edirlər; müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-köçkün əhalinin gəlir mənbəyi daha genişdir, bura maddi əmək və kənd təsərrüfatı sahəsində müstəqil sahibkarlıq fəaliyyəti daxildir. Hökumətin yardımından bu cür asılılıq xüsusilə məcburi köçkünlərin hökumətin siyasətində baş verən dəyişikliklərə daha həssas olmalarına səbəb olur.¹⁶

Hökumətin məcburi köçkünlərə münasibətdə həyata keçirdiyi hazırkı siyasəti fərdi məcburi köçkünlər arasında müxtəlif yoxsulluq səviyyələrini fərqləndirmir, əksinə onları vahid qrup kimi səciyyələndirir. Beynəlxalq yardım təşkilatlarından birinin nümayəndəsi qeyd etdiyi kimi "İnsanlar fərdi meyarlara əsasən yardım göstərilməsinə adət etməyiblər. Fərdi qaydada tətbiq edilən iqtisadi və sosial meyarları dərk etmək və qəbul etmək onlar üçün bir qədər çətinidir."¹⁷

Buna baxmayaraq, bu cür köhnə yanaşma məcburi köçkünlüyün baş verdiyi iyirmi il ərzində bəzi məcburi köçkünlərin cəmiyyətin əsas hissəsinə inteqrasiya etdiyini və özlərinin həyat şəraitlərini yaxşılaşdırdıqlarını nəzərə almır. Nəticədə, məcburi köçkünlərə münasibətdə göstərilən vahid yanaşma məhdud dövlət vəsaitlərindən səmərəli şəkildə istifadə olunmamasına gətirib çıxarır. Müntəzəm sorğular keçirməklə məcburi köçkünlərin rifahının müəyyən olunması fəaliyyətini təkmilləşdirməyə və yoxsul məcburi köçkünlərə, eləcə də oxşar vəziyyətdə yaşayan digər yoxsul əhaliyə dövlət yardımının daha yaxşı ünvanlanmasını nizamlamağa ehtiyac vardır.

¹⁴ Əli Həsənov, Baş Nazirin Müavini və Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin Sədri, *Məcburi köçkünlərin sosial problemləri uğurla həll olunur*, Azərbaycan qəzeti, 22 may, 2011.

¹⁵ Dünya Bankı, "Qaçqın və məcburi köçkünlərin problemlərinin həlli" Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun rəsmi İnternet sahifəsi (http://www.oilfund.az/en_US/layiheler/mecburi-koeckuenlerin-meskunlasdirilmasi.asp)

¹⁶ *Azərbaycanda Heyat Şəraitinin Qiymətləndirilməsi üzrə Hesabat*, mart, 2010, səh. 37.

¹⁷ BQXC nümayəndələri ilə müsahibə, Bərdə, sentyabr, 2011.

MƏCBURİ KÖÇKÜNLƏRİN YERLİ İCMALARLA MÜQAYISƏDƏ HƏYAT ŞƏRAITI

Mənzil şəraiti

Ümumilikdə, kənd və şəhərlərdə yaşayan məcburi köçkün icmaları mənzil şəraitinə görə məskunlaşdıqları icmaların sakinləri ilə müqayisədə daha pis şəraitdə yaşayırlar. Bununla belə, heç də bütün məcburi köçkünlər eyni çətinliklərlə rastlaşmırlar və məcburi köçkünlərin mənzil şəraiti əhəmiyyətli dərəcədə bir-birindən fərqlənir.

Məcburi köçkünlərin böyük bir qrupu, təxminən 400,000 nəfəri Sovet dövründə inşa edilmiş ictimai binalarda – məktəblərdə, bağçalarda, yataqxanalarda, sanatoriyalarda və inzibati binalarda yaşayırlar.¹⁸ Həm kənd yerində, həm də şəhərlərdə bu cür yerlərdə yaşayan məcburi köçkünlərin əksəriyyətinin mənzil şəraiti məcburi köçkünləri ətrafdakı yerli icmalardan dərhal fərqləndirən əsas nəzərə çarpan amildir. Dünya Bankı tərəfindən son vaxtlarda aparılmış araşdırmaya əsasən məcburi köçkünlərin 42.5 faizi bir otaqlı mənzillərdə yaşayırlar, halbuki digər vətəndaşlar arasında bu göstərici 9.1 faiz təşkil edir.¹⁹ Məcburi köçkün ailələrinin malik olduqları orta yaşayış sahəsi 36 kvadrat metr təşkil edir, halbuki bu göstərici yerli icmadakı ailələr üçün 74 kvadrat metrdir.²⁰

2011-ci ilin oktyabr ayına olan məlumata əsasən, Azərbaycanda olan ikinci ən böyük məcburi köçkün qrupu 21,600 ailədən (107,000 insan) ibarətdir və onlar da son illərdə əsasən kənd yerlərində inşa edilmiş və bəziləri tərəfindən ucqar və ya təcrid olunmuş kimi təsvir edilən xüsusi təyinatlı evlərə köçürülmüşlər.²¹ 2001-ci ildən etibarən hökumət məcburi köçkünlər üçün təxminən bir milyon kvadrat metr mənzil sahəsi və 70 qəsəbə inşa etmişdir ki, bu da mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılmasına kömək etmişdir.²² Bu qrupdan olan məcburi köçkünlərin mənzil şəraiti yerli əhalinin orta şərait səviyyəsinə oxşardır. Buna baxmayaraq məcburi köçkünlər şikayət edirlər ki, ucqar qəsəbələrdə tikilmiş bu yeni evlərin vanna otağı

¹⁸ Əli Həsənov, Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin Sədri bildirmişdir ki, hökumət 100,000 qaçqın və məcburi köçkünü yeni mənzillərə və evlərə yerləşdirmişdir, və əlavə olaraq qeyd etmişdir ki, təxminən 400,000 nəfər hələ də “ağır şəraitdə” yaşamağa davam edir və hökumət təcrid onların da köçürülməsini davam etdirəcəkdir. Noyabr, 2010 tarixdə edilmiş bəyanat. (<http://en.apa.az/news.php?id=135109>)

¹⁹ Dünya Bankının №AAA64-Az sayılı hesabatı, *Azərbaycan: Mülkiyyətin Qurulması və İqtisadi Müstəqilliyin Dəstəklənməsi: Məcburi Köçkünlərin Həyat Şəraiti*, oktyabr, 2011, səh. 42.

²⁰ Dünya Bankının №AAA64-Az sayılı hesabatı, *Azərbaycan: Mülkiyyətin Qurulması və İqtisadi Müstəqilliyin Dəstəklənməsi: Məcburi Köçkünlərin Həyat Şəraiti*, səh. 43.

²¹ Qaçqın və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin rəsmisi ilə müsahibə, Bakı, oktyabr, 2011.

²² Qaçqın və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin rəsmisi ilə müsahibə, Bakı, oktyabr, 2011.

yoxdur, və kinayə ilə qeyd edilir ki, “elə bil [tikintini sifariş edənlər düşünürlər ki,] məcburi köçkünlərin çimməyə ehtiyacları yoxdur.”²³

Yeni inşa edilmiş qəsəbələrdəki evlər üzərində məcburi köçkünlərin tam mülkiyyət hüququ yoxdur. Hökumət onları doğma yurdlarına qayıdana qədər “müvəqqəti istifadə” üçün evlərlə təmin etmişdir ki, bu da bu əmlakın məcburi köçkünlər tərəfindən miras kimi qəbul edilməsinə və öz mülkiyyətləri kimi satılmasına imkan vermir.

Əsasən Bakı şəhərində olmaqla, təxminən 6,000 məcburi köçkün və qaçqın ailəsi öz yurdlarından didərgin düşdükdən sonra zəbt etdikləri normal ev və mənzil şəraitinə malikdirlər.²⁴ Məcburi köçkünlər tərəfindən zəbt edilmiş yaşayış evlərinin bir qismi əvvəllər münaqişə nəticəsində ölkəni tərk etmiş yerli ermənilərə məxsus olmuşdur, digər bir qismi isə, hələ sakinlər tərəfindən məskunlaşmamış yeni çoxmənzilli binaların payına düşür. Bununla belə, bu mənzillərin bəzilərinin yerli sahibləri vardır və bu faktın olması burada yaşayan məcburi köçkünlərin sahiblik təminatının qanuniləşdirilməsi barədə narahatçılıq yaradır. Ümumilikdə bu cür mənzillərdə yaşayan məcburi köçkünlərin mənzil şəraiti yerli sakinlərin şəraitindən ciddi dərəcədə fərqlənir. Digər məcburi köçkünlər özlərinə evlər tikdiriblər, lakin onların çoxu məskunlaşdıqları yerlərdə rəsmi məcburi köçkün statusunu və bununla əlaqədar olan bütün sosial imtiyazları qoruyub saxlamaq üçün bu evləri qohumlarının adına sənədləşdirmişlər.

Məcburi köçkünlərin çadır düşərgələrindən köçürülməsini tamamladıqdan sonra, indi hökumət öz yardımını ölkənin müxtəlif yerlərində ictimai binalarda yaşayan məcburi köçkünlərə yönəldir. Rəsmilər bildirilər ki, köçürülmə barədə qərar qəbul etməzdən öncə məcburi köçkünlərlə məsləhətləşmələr aparılır. Dövlət rəsmisinin qeyd etdiyinə görə, “məcburi köçkünlərlə ümumi razılaşma [köçürülmə yeri ilə əlaqədar] olmasa onları köçürmək mümkün deyil.”²⁵ Müsahibə götürülən dövlət rəsmilərindən biri misallar gətirmişdir ki, məcburi köçkünlərlə razılıq əldə olunmadığına görə Dövlət Komitəsi bir neçə dəfə öz qərarını dəyişməyə və məcburi köçkünlər üçün daha qənaətbəxş olan köçürülmə variantı təqdim etməyə məcbur olmuşdur.²⁶ Məcburi köçkünlər üçün yeni salınmış Təzəkənd qəsəbəsində müsahibə götürülən məcburi köçkünlər qeyd edirlər ki, köçürülmə əraziləri barədə onlarla məsləhətləşməyiblər, lakin onların yeni evlərindən məmnun olduqları hiss olunurdu. Onların məmnunluğu onunla bağlıdır ki, əvvəllər yaşadıkları məcburi köçkün

²³ Bakı şəhərinin yaxınlığında yerləşən Pırşağı qəsəbəsində yaşayan məcburi köçkün qadınlarla fokus qrup sorğusu, sentyabr, 2011.

²⁴ Azərbaycanda təxminən altı min qaçqın ailəsi boş evlərdə yerləşmişdir, dekabr 23, 2010 (<http://news.day.az/politics/art244927.html>)

²⁵ Dövlət Komitəsinin rəsmisi ilə müsahibə, Bakı, oktyabr, 2011.

²⁶ Dövlət Komitəsinin rəsmisi ilə müsahibə, Bakı, oktyabr, 2011. Ağdam və Tərtər rayonlarına səfərlər zamanı tədqiqatçılar bu fikri sübut edən faktlarla rastlaşmışlar. Məsələn, hal-hazırda Ağdam rayonundakı yeni salınmış “Dördyol-1” qəsəbəsində yaşayan əslən Kəlbəcərdən olan məcburi köçkünlər ilkin mərhələdə onların cəbhə xəttinə yaxın əraziyə köçürülmə planlarına qarşı etiraz etdilər və dövlət orqanı ilə danışıqlar aparmaq üçün öz nümayəndələrini göndərdilər. Nəticədə onların yeni qəsəbəsi cəbhə xəttindən kifayət qədər uzaqda, nisbətən daha təhlükəsiz ərazidə salındı.

düşərgələri ilə müqayisədə yeni mənzil şəraitləri daha yaxşıdır. İctimai binalarda yaşayan əksər məcburi köçkünlər özlərinin aşağı səviyyəli mənzil şəraiti ucbatından hökumətin onları hər hansı digər bir yerə köçürmək barədə qərarını səbirsizliklə gözləyirlər. Bununla belə, Bakı şəhərində yaşayan məcburi köçkünlər şəhərin daxilində qalmağa üstünlük verdiklərini deyirlər. "Biz hökumətin köçürdüyü istənilən yerə gedərik. Lakin bizim artıq burada işimiz, əlaqələrimiz var, ona görə istərdik ki, hökumət burada [şəhərə yaxın] evlər inşa etsin," deyərək bir məcburi köçkün bildirmişdir. Eyni icmadan olan digər bir məcburi köçkün isə, onların Bakı ətrafı ərazilərdən əyalətlərə köçürülməsini qətiyyətlə rədd etmiş və belə bir əsas gətirmişdir ki, əgər Bakıdan kənara köçürülərsə orada eyni işi tapa bilməyəcək.²⁷

Yerlərdə aparılmış araşdırma zamanı şəhər və rayonlarda səfər edilmiş məcburi köçkünlərin məskunlaşdıqları ictimai binaların xüsusiyyətləri oxşardır. Əksəriyyəti Sovetlər dövründə tikilmiş bu binaların çoxunda inşa olunduqları vaxtdan bəri demək olar ki, təmir işləri aparılmamışdır. Təbii ki, bu binalarda yaşayan məcburi köçkünlər özlərinin mənzil şəraitlərindən son dərəcə narazıdırlar. Bakı şəhərindəki yataqxanalardan birində yaşayan bir nəfər məcburi köçkünün qeyd etdiyi kimi "Biz burada ailə həbsxanasında yaşayırdıq və gedəcək başqa yerimiz yoxdur."²⁸

Məcburi köçkünlər Bakı şəhərində və əyalətlərdə köhnə və darısqal şəraitdə yaşayırlar. Bununla belə ucqar kənd yerlərindəki ictimai binalarda və kустar qaydada düzəldilmiş daxmalarda yaşayan məcburi köçkünlərin mənzil şəraitlərinə daha təcili şəkildə diqqət yönəltmək lazımdır. Bu məcburi köçkünlərin əksəriyyəti təcrid olunmuş kəndlərdə bir neçə ailədən ibarət kiçik icmalarda yaşayırlar və bu da bir çox problemlərə yol açır. Məcburi köçkünlərdən ibarət olan bu cür kiçik icmalar çox vaxt həm dövlət qurumları, həm də yardım təşkilatlarının diqqətindən kənarda qalır. Nəticədə onlar tək-cə mənzil şəraiti baxımından deyil, eyni zamanda yaşayış və sosial xidmətlərlə təminat baxımından ən müdafiəsiz qrupa çevrilirlər. BQXC-nin nümayəndəsinin qeyd etdiyi kimi:

"10-15 ailədən ibarət olan daha kiçik [kənd] icmaları ən müdafiəsiz və unudulmuş icmalardır. Bu cür icmaların sayı yüzlərdədir. Hökumət məcburi köçkünlərin yeni qəsəbələrə köçürülməsini planlaşdırdıqda onlar adətən böyük və orta ölçülü icmaları bir yerə toplayırlar və daha kiçik icmalar çox vaxt diqqətdən kənarda qalır."²⁹

Bu hesabatın hazırlanması məqsədilə həyata keçirilən sahə araşdırması zamanı kənd yerlərində mövcud olan bu cür kiçik məcburi köçkün icmalarına səfərlər edilmişdir. Məsələn, Tərtər rayonunun cəbhə xəttinə yaxın hissəsində yerləşən Qarağacı kəndində məcburi köçkünlərdən ibarət olan kiçik bir icma kənddəki yerli icra nümayəndəliyinə məxsus olan binada və ona bitişik kустar formada hazırlanmış tikililərdə son dərəcə acınacaqlı şəraitdə

²⁷ Bakının yaxınlığında yerləşən Pirşağı qəsəbəsində yaşayan məcburi köçkün qadınlarla fokus qrup müsahibə.

²⁸ Bakı şəhərindəki yataqxanada yaşayan məcburi köçkünlərlə müsahibə, oktyabr, 2011.

²⁹ BQXC nümayəndəsi ilə müsahibə, Bərdə, sentyabr, 2011.

yaşayır. Yaşayış sahələri çox darısqaldır. Altı-on kvadrat metr sahəsi olan otaqda altı-yeddi nəfər yaşayır. Bu otaqlardan eyni vaxtda yataq otağı, qonaq otağı, mətbəx və vanna otağı kimi istifadə edilir. Onların quruluş strukturu heç də möhkəm deyil. Bir məcburi köçkün qadın şikayətlənərək qeyd etdiyi kimi, “Külək bir balaca güclü əssə bizim damımızın şiferləri və daşlar [damın üzərində saxlanılan] başımıza töküləcək.”³⁰ Yerli qonşularından fərqli olaraq, bu məcburi köçkünlər torpaq sahəsinə və mal-qaraya sahib deyillər və onları sahə səfərləri zamanı rast gəlinən ən müdafiəsiz qruplara aid etmək olar. Məcburi köçkünlərlə eyni binanı paylaşan yerli icra nümayəndələri qeyd edirlər ki, hər il onlar bu məcburi köçkünlər barəsində Tərtər rayon icra hakimiyyətinə və Dövlət Komitəsinə məlumat verirlər və onların köçürülməsini xahiş edirlər, lakin hələ də onların daha yaxşı əraziyə köçürülməsi barədə qərar qəbul edilməmişdir.

Tərtər rayonunun Əskipara kəndinin kənarındakı köhnə təsərrüfat binasında məskunlaşmış digər bir kiçik məcburi köçkün icması özlərinin çiy kərpicdən düzəldikləri evlərdə və yarı uçulmuş vəziyyətdə olan köhnə təsərrüfat binasında yaşayırlar. “Bu evlərin möhkəm döşəməsi və damı yoxdur” məcburi köçkün sakin qeyd edir, “Yağış yağanda evin içərisi palçıq olur. Divarların qalınlığı 10 santimetrdir [bu da ki, soyuqdan qorumur]. Uşaqlar və cavanların hamısı xəstədir. Burada çoxlu siçovul var.”³¹

Ağdam rayonunun Əhmədağalı kəndində məcburi köçkünlər əvvəllər Sovet dövründə kənd klubu kimi istifadə edilmiş binada acınacaqlı vəziyyətdə və darısqal şəraitdə yaşayırlar. Onlar pəncərələri küləkdən və soyuqdan qorumaq üçün şəffaf sellofanla və ya plastik torbalarla örtmüşlər ki, bu da evin içərisinin isti olmasına çox az kömək edir. Onların beton döşəməni və pəncərəni örtmək üçün linoleum almaq üçün etdikləri müraciət cavabsız qalmışdır. Məcburi köçkünlər şikayət edirlər ki, dövlət və ya yerli hökumət orqanları onların hətta ən cüzi və bilavasitə ehtiyaclarına qarşı laqeyd yanaşırlar. Eynilə, Tərtər rayonunun Təzəkənd kəndindəki köhnə avtobus məntəqəsində məskunlaşmış məcburi köçkün ailəsi özlərini yağışdan qorumaq üçün 30-40 ədəd şiferin verilməsi üçün müraciət etmişdir.

Müsaibələr zamanı ən çox səslənən şikayətlərdən biri məcburi köçkünlər tərəfindən zəbt edilmiş ictimai binalarda yaşayış sahəsinin az olması ilə bağlı olmuşdur. İki və ya hətta üç ailə yataq otağı və mətbəx kimi istifadə olunan bir və ya iki kiçik ölçülü otaqlarda yaşamaq məcburiyyətində qalır. Bu tikililərdə vanna otaqları olmadığına görə orada yaşayanlar otaqda çimmək məcburiyyətində qalırlar. Bu cür tikililərin bəzilərində hər mərtəbədə 25 ailənin istifadə etdiyi cəmi iki ayaq yolu vardır.

Şəhər və rayonlarda yaşayan məcburi köçkünlərin bir çoxu yaşayış sahəsinin azlığı üzündən öz övladlarını evləndirə bilmədiklərindən şikayət edirlər, belə ki, bəyin öz xanımını

³⁰ Tərtərin Qarağacı kəndində yaşayan məcburi köçkünlərlə müsahibə, sentyabr, 2011.

³¹ Tərtərin Əskipara kəndi yaxınlığındakı “köhnə sovxoz ərazisi” ndə yaşayan məcburi köçkünlərlə müsahibə, sentyabr, 2011. Məcburi köçkünlər Səhlabad və İsmayılbəyli kəndlərində yol kənarında yerləşən məcburi köçkün qəsəbələrinə siçovul hücumlarının baş verməsindən şikayət edirdilər. Bu müsahibənin götürüldüyü vaxtdan bir qədər əvvəl Səhlabad kəndində bir nəfər məcburi köçkün uşağı siçovul dişləmişdi.

yaşayış sahəsi ilə təmin etməsi bir mədəniyyət (adət) normasıdır. Bakı şəhərində söhbət edilmiş bir məcburi köçkün qadın bildirmişdir:

“Ailədə uşağı evləndirmək böyük problemdir. Qızlarla iş daha asandır, çünki onlar evi tərk edir və bu da bir az genişlik yaradır. Ancaq evlənmək istəyən gənc oğlanlar çətinlik çəkirlər, çünki evdə gəlin üçün otaq ayırmağa imkan yoxdur.”

Digəri əlavə etmişdir:

“Mən oğlumu evləndirməyə hazırlaşırım, ancaq gəlini hara yerləşdirim? Yeni evlənənlərə yer ayırmaq üçün yəqin ki, özüm mətbəxə [girişdəki kiçik dəhlizi göstərir] köçməli olacam.”³²

Mənzil şəraitinə gəldikdə məcburi köçkünlərin yerli əhali ilə müqayisədə yeganə ciddi üstünlüyü kommunal xidmətlərə görə imtiyazların olmasıdır. Fokus qruplar zamanı bəzi yerli sakinlər məcburi köçkünlərə həsəd apardıqlarını ifadə etdilər. Onlar düşünürlər ki, kommunal xidmətlərə görə imtiyazların olması məcburi köçkünlərə öz gəlirlərini artırmağa və bu vəsaiti digər uzun-müddətli istehlak mallarının, avtomobil və digər avadanlıqların alınmasına sərf etməyə imkan verir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, bəzi məcburi köçkünlər hələ də əsas kommunal xidmətlərdən istifadə edə bilmirlər. Məsələn, Bakı şəhərində ali məktəblərdən birinə məxsus doqquz mərtəbəli tələbə yataqxanası binasında yaşayan məcburi köçkünlər təbii qazla təchiz olunmamışlar və onlar xüsusən qış mövsümündə elektrik təchizatının tez-tez kəsilməsindən şikayət edirdilər, baxmayaraq ki, qonşu binalarda, o cümlədən məcburi köçkünlərin məskunlaşdıqları bəzi binalarda, elektrik və təbii qaz təchizatı mövcuddur.³³

Evlərində təbii qaz təchizatı olmayan məcburi köçkünlər yemək bişirmək və evi qızdırmaq kimi ehtiyaclarını yalnız elektrik enerjisi ilə təmin etməyə məcburdurlar. Köhnəlmiş infra-struktura malik olan ictimai binalarda bu, xüsusilə qış mövsümündə insanlar otaqları isitmək üçün elektrik qızdırıcılarından istifadə etdikləri vaxt, tez-tez elektrik enerjisinin açılmasına səbəb olur.

“Biz təbii qazla təchiz olunmamışıq. İnsanlar qışda yalnız elektrik enerjisindən istifadə etdiklərinə görə elektrik xətlərində tez-tez açılmalar baş verir. Elektrik təchizatı kəsildəndə isə, sanki həyat donur.”³⁴

Kənd yerlərinə gəldikdə, belə görünür ki, elektrik, təbii qaz və su təchizatı baxımından

³² Bakının yaxınlığında yerləşən Pirşağı qəsəbəsində yaşayan məcburi köçkün qadınlarla fokus qrup müsahibə, sentyabr, 2011.

³³ Pedaqoji İnstitutun yataqxanasında yaşayan məcburi köçkünlərlə müsahibələr, Bakı, oktyabr 2011. məcburi köçkünlər bildirdilər ki, hökumət binanı təbii qazla təmin etmək istəmir, çünki onları nə vaxtsa gələcəkdə başqa bir yerə köçürməyi planlaşdırır.

³⁴ Bakının yaxınlığında yerləşən Pirşağı qəsəbəsində yaşayan məcburi köçkün qadınlarla fokus qrup müsahibə, sentyabr, 2011.

məcburi köçkün və qeyri-məcburi köçkün əhali arasında fərq daha azdır. Kənd yerlərində yerli və məcburi köçkün əhalinin elektrik enerjisi ilə təchizatı eynidir və onların verdiyi məlumata əsasən son illərdə onlar elektrik enerjisi ilə müntəzəm təchiz olunurlar. Ağdam və Tərtər rayonlarında səfər edilən kəndlərdə səfər zamanı təbii qaz təchizatı yox idi, lakin quraşdırma işləri aparılırdı və bu işlər tamamlandıqdan sonra həm yerli, həm də məcburi köçkün əhalinin təbii qazla təchiz olunması nəzərdə tutulur.³⁵

Kəndlilər və məcburi köçkünlər qışda evlərini isitmək üçün odundan və qurudulmuş mal təzeyindən istifadə etməyə məcbur olduqlarını bildirirdilər. Təəssüf ki, odundan daha çox istifadə edilməsi ətraf mühitə mənfi təsir edir. Yay mövsümündə insanların daha çox istirahət mərkəzi kimi istifadə etdikləri Gəncənin Ağcakənd ərazisindəki meşənin məcburi köçkünlər tərəfindən qırılması yerli sakinlərin narazılığına səbəb olmuşdur. Əskipara kəndidə də sakinlər şikayət edirdilər:

“Əvvəllər kəndə girəndə elə bil meşə idi, ancaq indi buradakı ağacların çoxunu kəsmişik. Biz nə edə bilərdik? Evlərimizi isitməyə məcbur idik.”³⁶

Hökumət hər qış mövsümündə (oktyabrdan fevral ayına qədər beş ay müddətində) məcburi köçkünləri adambaşına 40 litr benzənlə təmin edir. Buna baxmayaraq, məcburi köçkünlər qışda evlərini isitmək üçün odun almaq məcburiyyətində qaldıqlarını bildirirlər. Məsələn, Qarağacı kəndində məskunlaşmış son dərəcə kasıb olan kiçik məcburi köçkün icması qış mövsümündə odun alınması üçün təxminən 70-80 AZN pul xərclədiklərini bildirirlər. İsmayılbəyli kəndinin yaxınlığında yol kənarında çətin mənzil şəraitində yaşayan, lakin torpaq sahəsi ilə təmin olunmuş və mal-qaraya sahib olduqlarına görə imkanları nisbətən yaxşı olan məcburi köçkünlər öz evlərini isitmək üçün hər qış odun alınmasına təxminən 200 AZN (250 ABŞ dollarından çox) xərcləyirlər. İsmayılbəyli kəndinin məcburi köçkünlər kimi eyni imtiyazlara malik olmayan yerli sakinləri bildirirlər ki, təbii qaz təchizatının olmaması onların ailə büdcəsinə böyük zərər vurur və onların istilik məqsədilə hər qış sərf etdikləri vəsait 400 AZN-ə çatır (500 ABŞ dollarından çox).

Pis mənzil şəraiti məcburi köçkünlərin sağlamlıq problemlərinin çoxalmasının səbəblərindən biri kimi qeyd edilmişdir. Bir çox hallarda Bakı şəhərində və regionlarda yaşayan məcburi köçkünlər yaşadıkları mənzillərin döşəməsinin beton olduğu üçün qışda çox soyuq olmasından və bu səbəbdən revmatizm xəstəliyindən əziyyət çəkdiklərindən şikayət edirdilər. Bir məcburi köçkün şikayətlənərək qeyd etmişdir:

“Bizim uşaqların böyrəkləri xəstədir [uşaqların soyuqdan tutduqları nefrit xəstəliy]. Hamımız tez-tez xəstələnirik. Bizə verilən o az miqdarda pulu da dərmanlara xərcləməli oluruq.”³⁷

³⁵ 2011-ci ilin sentyabrında etdiyimiz səfər zamanı kəndlərin çoxunda qaz xətləri var idi və bəziləri 2012-ci ilin qışında onlara qaz veriləcəyini gözləyirdi.

³⁶ Müsahibələr, Tərtər rayonunun Əskipara kəndindəki yerli sakinlər, sentyabr, 2011.

³⁷ Tərtər rayonunun Əskipara kəndi yaxınlığındakı köhnə sovxoz ərazisində yaşayan məcburi köçkünMəcburi

Qarağacı kəndində bir nəfər gənc məcburi köçkün ana özünün altı aylıq körpəsini göstərərək şikayət etdi və bildirdi ki, pis yaşayış şəraiti, soyuq və rütubət üzündən onun körpə uşağında hərəkət pozğunluğu yaranmışdır. “Mənim övladım xəstədir və həkimlər deyir ki, onu təmiz və quru yerdə saxlamaq lazımdır. Ancaq bizim qaldığımız yer soyuq və rütubətli. Bizim gedəcək başqa yerimiz də yoxdur.”³⁸ Tərtər rayonunun Səhlabad kəndindəki yarıuçuq məktəb binasında yaşayan digər bir gənc məcburi köçkün ana ötən yayda özünün yeddi aylıq körpəsini bişməcə xəstəliyi səbəbindən itirdiyini qeyd etdi. O qeyd etdi ki, bu faciəyə onların yaşadıkları evin şəraiti səbəb olmuşdur.

Dolanışq və su təchizatı

BMT-in Qaçqınların İşi üzrə Ali Komissarlığı (UNHCR), Beynəlxalq Qırmızı Xaç Cəmiyyəti (BQXC), “Oxfam” kimi Azərbaycanda fəaliyyət göstərən donor və yardım təşkilatları hesab edirlər ki, əvvəlki illərdən fərqli olaraq, məcburi köçkünlüyə zəif və müdafiəyə ehtiyacı olan qrupların müəyyən edilməsində kifayətedici şərt kimi baxılmamalıdır. Onlar həmçinin hesab edirlər ki, məcburi köçkünlərin sosial-iqtisadi vəziyyəti ümumi əhalinin vəziyyətindən çox da fərqlənmir.³⁹ Mənzil şəraiti baxımından əksər məcburi köçkünlərin vəziyyətinin daha əlverişsiz olduğu aşkar nəzərə çarpsa da, digər meyarlara gəldikdə mənzərə daha mürəkkəbdir və konkret vəziyyətdən asılıdır.

Əksər məcburi köçkünlər əsasən hökumətin göstərdiyi yardımdan və Bakıda və xaricdə yaşayan qohumlarının göndərdikləri vəsaitdən asılıdırlar. Dünya Bankının məlumatına görə, gəlir mənbəyi əsasən maddəli əmək və ya kənd təsərrüfatında kiçik sahibkarlıq olan yerli icmalardan fərqli olaraq, məcburi köçkün ailələrinin gəlirinin 73 faizi hökumətin göstərdiyi yardıma əsaslanır. Məcburi köçkün ailələrinin yalnız 15 faizinin əsasən qeyri-rəsmi, dövlət və ya özəl sahədə çalışmaqqla gəlir əldə etdikləri qeyd olunur.⁴⁰

Eyni zamanda, kənd yerlərində kiçik qruplarda son dərəcə müdafiəsiz və kasıb şəraitdə yaşayan məcburi köçkün icmaları istisna olmaqla, məcburi köçkünlərin vəziyyətinin yerli kasıb əhalidən o qədər də fərqlənmədiyini hiss olunur. Yerlərdə aparılan araşdırma göstərir ki, kənd yerlərində məcburi köçkünlər və yerli əhali işsizlik və ya iş yerlərinin az olmasından, suvarma və içməli su təchizatının yetərli olmamasından, infrastrukturun, xüsusilə yolların pis vəziyyətdə olmasından və təbii qaz təchizatı problemlərindən və sosial xidmətlərdən faydalanarkən rast gəlinən çətinliklərdən demək olar ki, bərabər şəkildə əziyyət çəkirlər.

köçkünlərlə müsahibə, sentyabr, 2011.

³⁸ Müsahibə, Qarağacı kəndi, sentyabr, 2011.

³⁹ Bakı şəhərindəki BQXC və Oxfam təşkilatlarının nümayəndələri ilə müsahibələr, sentyabr və oktyabr, 2011. Eyni zamanda bax: “Azərbaycandakı məcburi köçkün vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və onların ehtiyaclarını təmin edən mövcud əməkdaşlıq mexanizmləri” UNHCR, Geneva, 2005, səh. 16-18; (<http://www.unhcr.org/refworld/docid/442d369d4.html>)

⁴⁰ Yerdə qalan 12 faiz qeyri-hökumət formalı yardımlara arxayındır. Dünya Bankı, *Azərbaycanda Heyət Şəraitinin Qiymətləndirilməsi üzrə Hesabat*, mart, 2010.

Ümumiyyətlə, Bakıda yaşayan məcburi köçkünlərin rəsmi və qeyri-rəsmi əmək bazalarına çıxış imkanları baxımından kəndlərdə yaşayan məcburi köçkünlərə nisbətən daha yaxşı şəraitdə olduqları hiss olunur. Belə ki, Bakı və Gəncə şəhərlərində sorğuya cəlb olunan məcburi köçkün olan kişilərin əksəriyyəti qeyri-rəsmi əmək bazarında çalışdıqlarını qeyd etmişlər. Onların çoxu kiçik ticarətlə məşğul olur və ya avtomobili olanlar lisenziyalaşdırılmamış taksi xidməti göstərir. Digərləri isə xalq arasında “qul bazarı” kimi tanınan qeyri-rəsmi əmək bazarlarında aşağı ödənişlə fəhlə kimi çalışırlar. Sorğuya cəlb olunan məcburi köçkün olan qadınlar isə, kişilərdən fərqli olaraq, qadınların əksəriyyətinin işləmədiyini və vaxtlarının çoxunu evdə keçirdiyini bildirmişlər. Az sayda məcburi köçkün qadınlar dövlət sektorunda, əsasən müəllimə və tibb bacısı kimi və ya bəzən həkim kimi çalışırlar, digərləri isə qeyri-rəsmi (əmək müqaviləsi bağlamadan) xadimə, çörək bişirən kimi fəaliyyət göstərir və ya bazarlarda ticarətlə məşğul olurlar. Çörəkbişirmə sexində yarım-ştat işçi kimi çalışan bir nəfər məcburi köçkün qadın öz işini aşağıdakı kimi təsvir edir:

“Mən çörək sexinə gecə saat üçdə gedirəm və növbəti gün günorta saat dördə işdən çıxıram. Hər günə 5 AZN [6.30 ABŞ dolları] qazanıram. Bu işi mən iki nəfər başqa qonşularımla bölüşürəm [digər bir məcburi köçkün qadınla]. Hətta bu [aşağı ödənişli] işi də bizə çox gürürlər [və biz bunu öz aramızda bölüşməliyik].”⁴¹

Məcburi köçkünlərin bu çətinliklərinə baxmayaraq, yoxsulluq və işsizlikdən eyni səviyyədə əziyyət çəkən bəzi yerli sakinlər narazılıqlarını ifadə edirlər və hesab edirlər ki, məcburi köçkünlər onlara verilmiş xüsusi statusdan sui-istifadə edirlər və yerli sakinlərin çalışma biləcəkləri iş yerlərini onların əlindən alırlar:

“Onlar [məcburi köçkünlər] daha yaxşı yaşayırlar [yerli sakinlərdən]. Onlar heç nədən utanmırlar. [Öz statuslarından istifadə edərək] onlar kommunal xidmət sahələrində, xəstəxanalarda iş tələb edir və əldə edirlər. Hər bir işdə onlar çalışırlar. Ancaq biz [yerli sakinlər] utancağıq və onlar kimi tələbkar deyilik.” – Bakı şəhərində yaşayan yerli xanım.

Eyni zamanda, yerli sakinlər belə hesab edirlər ki, uzun illər yaşadıkları ağır həyat tərzi məcburi köçkünlərə yerli əhali ilə müqayisədə daha fəal və işgüzar olmağı öyrətmişdir və bu da onlara qeyri-rəsmi əmək bazarında mövcud olan imkanlardan daha çox faydalanmağa kömək edir:

“Qaçqınlar çox çalışqandırlar. “Qul bazarında” onları yaxşı tanıyırlar. Nə iş olsa orda işləyirlər. Onlar daha yaxşı qazanırlar və çalışqan olduqlarına görə yerli işçilərlə müqayisədə onlara üstünlük verirlər” – Gəncə şəhərində yaşayan yerli sakin qadın.

Kənd yerlərində məcburi köçkün düşdükləri zaman torpaq sahələrini zəbt etmiş məcburi

⁴¹ Fokus qrup müsahibəsi, Bakı şəhərindəki yataqxanada yaşayan məcburi köçkünlər, oktyabr, 2011.

köçkünlərlə yanaşı əyalətdəki şəhər və kəndlərdə yaşayan torpaq sahəsinə malik olmayan və buna görə də daha çox sosial müdafiəyə ehtiyacı olan məcburi köçkünlər də vardır. Kənd yerlərində yaşayan və torpaq sahəsi olmayan məcburi köçkünlərin əksəriyyəti yerli fermerlərin sahələrində işləyirlər. Qısa məhsul yığımı dövründə onların gündəlik qazancı yalnız 3-5 AZN (4-6 ABŞ dolları) təşkil edir.

Bakının kənarında yerləşən kiçik Pirşağı qəsəbəsində köhnə sanatoriyada məskunlaşmış məcburi köçkünlər iyirmi ildən artıq köçkünlük həyatı yaşamalarına baxmayaraq onların əvvəlki qonşularından fərqli olaraq onlara torpaq sahəsi verilmədiyindən şikayət edirdilər. Eyni sanatoriyada yaşamış Ermənistandan olan azərbaycanlı qaçqınlar yeni evlərə köçürülmüş və onlara torpaq sahələri verilmişdir.⁴² Məcburi köçkünlər qeyd edirlər ki, əgər onlara natural təsərrüfatla məşğul olmaq üçün kiçik torpaq sahələri verilərsə bu onların həyat şəraitini xeyli yaxşılaşdırıb bilər.

Ağdam rayonunda son illərdə salınmış Təzəkənd qəsəbəsində yaşayan məcburi köçkünlər qeyd edirlər ki, bu qəsəbə onların bundan əvvəl qoyunları otarmaq üçün istifadə etdikləri ərazidə inşa edilmişdir. Nəticədə onların mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması dolanışıq üçün istifadə etdikləri torpaq sahəsini itirmələri hesabına baş tutmuşdur.

Bir çox hallarda məcburi köçkünlər özləri hərəkətə keçmiş və boş torpaq sahəsini zəbt etmişlər. Gəncə şəhərinin kənarında yerləşən inzibati binanı zəbt etmiş iyirmi ailə binaya yaxın olan 3.5 hektar ərazini təmizləmiş və buranı xırda torpaq sahələrinə bölmüşlər. Hazırda onlar burada özləri üçün kənd təsərrüfatı məhsulları becərir və ev quşları saxlayırlar ki, bu da onlara əlavə gəlir əldə etməyə kömək edir.

Tərtər və Ağdam rayonlarında səfər edilən kəndlərdə suvarma və içməli su təchizatı məcburi köçkün və yerli əhalinin əsas problemlərindən biri kimi qeyd edilmişdir. Tərtər rayonunda sakinlər şikayət edirlər ki, Ermənistan tərəfi Tərtərçay çayından gələn suyun qarşısını alır və çaydan axan az miqdarda su yerli dövlət rəsmiləri ilə yaxın əlaqəsi olan bir neçə yerli imkanlı fermerlər tərəfindən istifadə edilir.

Suvarma üçün çay suyunun olmaması səbəbindən məcburi köçkün əhali əsasən artezian quyularından istifadə edir ki, bunlar da icmaların suya olan tələbatını ödəmir və tez istismardan çıxır. Bütövlükdə kənd yerlərində hökumət artezian quyularının istifadə etdiyi elektrik enerjisi xərcinin 90 faizini ödəyir və yerdə qalan 10 faizi kəndlilər ödəyirlər. Lakin resurslardan sui-istifadə olunmasının və dövlətin verdiyi subsidiyanın həddindən çox xərclənməsinin qarşısını almaq üçün hökumət bu artezian quyularında istifadə olunan elektrik enerjisinə məhdudiyətlər tətbiq etmişdir. Çox istifadə olunduğuna görə su quyularının elektrik enerjisindən istifadə həddi suvarma mövsümünün başa çatmasından əvvəl yayın ortasında hökumətin təyin etdiyi limitə çatır və bu da torpaqda işləyən insanların su təchizatında problemlər yaradır.

⁴² Bakının yaxınlığındakı Pirşağı qəsəbəsində yaşayan məcburi köçkün qadınlarla fokus qrup müsahibəsi, sentyabr, 2011.

Hazırda insanların içməli su təchizatının yaxşılaşdırılması üzrə bir neçə layihə həyata keçirilir. Məsələn, BQXC Füzuli, Ağdam və Tərtər rayonlarının yeddi kəndində içməli su təchizatı məqsədilə quyular qazdırmışdır.⁴³

Bəzi kənd yerlərində torpaq sahəsi olan məcburi köçkün icmalarının dolanışığının yerli kasıb əhali ilə müqayisədə daha yaxşı olduğu hiss olunurdu. Məsələn, Ağdam və Tərtər rayonlarının sərhəddindəki Dördyol qəsəbəsində məcburi köçkünlər çiy palçıqdan hörülmüş uçqu evlərdə yaşayırlar, lakin qonşu kəndlərdə onlar böyük ölçüdə torpaq sahələri zəbt etmişlər və baş ofisi Böyük Britaniyada yerləşən “Oxfam” xeyriyyə təşkilatının sayəsində onların su, o cümlədən içməli su təchizatı yaxşılaşdırılmışdır. Qəribədir ki, onlardan çox da uzaq olmayan Tərtərin İsmayılbəyli kəndinin sakinləri hələ Sovet dövründə burada su və təbii qaz təchizatının məhdud olduğundan şikayətlənirlər və indi isə artezian və su quyularına təbii qazın məhdud olmasına əziyyət çəkdiklərini bildirirdilər. Bir nəfər kənd sakini deyir:

“Bizim kəndimizin 1,200 hektar torpaq sahəsi var. Bunun 400 hektarını kənar adamlar və qonşu kəndlərdən olanlar alıblar. Başqa sözlə desək, kənd camaatının üçdə birindən çoxu artıq öz torpaq sahəsini satıb.”

“Gənclərin üçdə-ikisi Bakıda tikintidə fəhləlik edir. Ancaq əgər su olsaydı onlar burda qalıb torpaqda işləyerdilər.”⁴⁴

İsmayılbəyli kəndində yol kənarındakı məcburi köçkün qəsəbəsində bəziləri onların torpaq sahələrinin məcburi köçkünlər tərəfindən zəbt edildiyini desələr də, digərləri öz torpaqlarını məcburi köçkünlərə icarəyə verdiklərini bildirdilər. Məcburi köçkünlər İsmayılbəyli kəndində torpaq sahəsindən istifadəyə görə hər il yerli sakinlərə hər hektara görə 50 AZN ödədiklərini deyirdilər.

Qonşu Əskipara kəndinin sakinləri də eynilə su qıtlığının onların yaşayış səviyyəsinin aşağı olmasına səbəb olduğundan şikayət edirdilər. Onların dediklərinə görə, kəndin 1,200 hektar torpaq sahəsi var, lakin su olmadığından bunun təxminən 50 hektarını becərə bilirlər. Bir nəfər kənd sakini qeyd edir:

“Bizim ailəmizin altı hektar torpaq sahəsi var, ancaq 10 ildir ki, bundan istifadə etmirik. Biz tək deyilik, kəndin 80 faizi eyni vəziyyətdədir”⁴⁵

Digəri isə əlavə edir:

“Mənim yeddi hektar torpağım var, ancaq ondan istifadə edə bilmirəm. İki hektarında pambıq, iki hektarında isə buğda əkmışdim, ancaq su olmadığından əkdiyim pambıq məhv oldu.”⁴⁶

⁴³ BQXC əməkdaşları ilə müsahibə, Bərdə, sentyabr, 2011.

⁴⁴ Kəndlilərlə fokus qrup müsahibələri, Tərtər rayonu, İsmayılbəyli kəndi, sentyabr 2011.

⁴⁵ Fokus qrup müsahibəsi, Tərtər rayonu, Əskipara kəndi, sentyabr, 2011.

⁴⁶ Fokus qrup müsahibəsi, Tərtər rayonu, Əskipara kəndi, sentyabr, 2011.

İsmayılbəylidə olduğu kimi, burada da kəndlilər iqtisadi vəziyyətlərinin ağır olması səbəbindən öz torpaq sahələrinin müəyyən hissəsini və ya hamısını yerli dövlət rəsmilərinə qohum və ya yaxınlığı olan imkanlı iş adamlarına və ya torpaq sahiblərinə satmağa məcbur olduqlarını dilə gətirdilər.

Ümumilikdə, İsmayılbəyli və Əskipara kəndlərinin vəziyyətini İsmayılbəylinin yol kənarındakı məcburi köçkün qəsəbəsi ilə müqayisə edərkən bəlli olur ki, mənzil şəraiti istisna olmaqla məcburi köçkünlərin və yerli əhalinin dolanışıq vəziyyəti arasındakı fərq cüzdür. Kommunal xidmətlərdən istifadəyə görə imtiyazların və su təchizatının daha yaxşı olmasını nəzərə alsaq, məcburi köçkünlərin dolanışıq imkanlarının yerli kənd sakinlərindən daha yaxşı olduğu hiss olunurdu.

Sağlamlıq və təhsil

Ümumilikdə təhsil və səhiyyə Azərbaycanda hər bir kəsi narahat edən sahələrdir. Hər iki sektora kifayət qədər maliyyə vəsaiti ayrılmır, zəif idarə olunur və keyfiyyətli xidmət göstərilmir. Müəllimlər və həkimlər əmək haqlarının aşağı olması səbəbindən qeyri-rəsmi ödənişlərə ümid edirlər və müvafiq təhsil və qayğı göstərmək üçün hər hansı stimulları yoxdur.

Səhiyyə və təhsil xidmətlərinin təmin olunmasında məcburi köçkün və qeyri-məcburi köçkün əhali arasında hər hansı əhəmiyyəti fərq yoxdur. Dünya Bankı tərəfindən hazırlanmış hesabatda təqdim edilmiş məlumatlara əsasən, “qeyri-məcburi köçkünlərdən fərqli olaraq məcburi köçkünlər məktəbə, rayon mərkəzinə və səhiyyə mərkəzlərinə getmək üçün orta hesabla eyni və ya daha az vaxt sərf edirlər və daha az pul xərcləyirlər.”⁴⁷ Eyni hesabatda verilən məlumata əsasən sorğuda iştirak etmiş məcburi köçkün iştirakçılar yerli əhali ilə müqayisədə göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin qənaətbəxş olduğunu qeyd etmişlər. Fokus qrup müzakirələri zamanı məcburi köçkün qruplarından fərqli olaraq daha çox yerli əhali tibb və təhsil müəssisələrində göstərilən xidmətlərin keyfiyyətindən narazı olduqlarını ifadə etmişlər.

Yerli əhaliyə xidmət edən qurumlar kimi, əksəriyyətini məcburi köçkünlər təşkil edən böyük icmalar öz doğma torpaqlarında mövcud olmuş poliklinika və məktəblərin təşkilati strukturunu qoruyub saxlayıblar.⁴⁸ Bu cür poliklinika və məktəblər çox vaxt yerli poliklinika və ya məktəblərdə onlar üçün ayrılmış bölmələrdə fəaliyyət göstərirlər. Digər hallarda isə, onlar bu məqsədlə onlar üçün tikilmiş ayrıca binalarda yerləşirlər. Yeni salınmış məcburi köçkün qəsəbələrində hökumət onları digər sosial müəssisələr kimi yeni binalarla təmin etmişdir.

⁴⁷ Dünya Bankının №AAA64-Az sayılı hesabatı, *Azərbaycan: Mülkiyyətin Qurulması və İqtisadi Müstəqilliyin Dəstəklənməsi: Məcburi Köçkünlərin Həyat Şəraiti*, oktyabr 2011, səh. 43.

⁴⁸ Məsələn, Sumqayıtda işğal edilmiş Qubadlı rayonundan olan məcburi köçkün uşaqları üçün 32 məktəb fəaliyyət göstərir. Onlardan 11-ini ayrıca binası vardır və yerdə qalanlar isə yerli məktəblərlə eyni yerdə və onların binasında fəaliyyət göstərir. Mühacirətdə olan Qubadlı rayon icra hakimiyyəti rəsmisi ilə müsahibə, Sumqayıt, oktyabr 2011.

Ümumilikdə, məcburi köçkünlərin ehtiyaclarının qarşılınmasına xidmət edən ayrıca müəssisələrin mövcudluğu məcburi köçkünlərlə keçirilmiş müsahibələr və fokus qruplar zamanı müsbət qiymətləndirilmişdir. Onlar bu imkanlara özlərinin icma əlaqələrini və şəbəkələrini qoruyub saxlamaq üçün vacib alət kimi baxırlar. Eyni zamanda, məcburi köçkünlərin yerli icmaların istifadə etdikləri şərtlər əsasında digər məktəb və xəstəxanaların xidmətlərindən istifadə etmələrinə heç bir məhdudiyət yoxdur.

Məcburi köçkünlərə xidmət göstərən bu müəssisələrdə çalışan işçilərin böyük əksəriyyəti məcburi köçkünlərdir, çünki iş üçün müraciət etdikdə onlara münasibətdə imtiyazlı yanaşma tətbiq olunur. Məcburi köçkünlərin ehtiyaclarının qarşılınması üçün xidmət göstərən ayrıca təhsil və səhiyyə müəssisələrinin qorunub saxlanması hökumətin gələcəkdə məcburi köçkünlərin qayıdış prosesini asanlaşdırmağa yönəlmiş siyasətinin tərkib hissəsidir. Bir dövlət rəsmisi qeyd etmişdir: “Biz qayıdışı asanlaşdırmaq məqsədilə işğaldan öncə mövcud olmuş strukturu qoruyub saxlamaq üçün böyük zəhmət sərf edirik. Əks halda [qayıdış mümkün olduqda] biz hər şeyi sıfırdan qurmaq məcburiyyətində qalarıq.”⁴⁹

Sağlamlıq və səhiyyə

Ümumiyyətlə, ölkədə keyfiyyətli səhiyyə xidmətlərinə çıxış imkanları çox aşağıdır. Dünya Bankının 2005-ci ildə həyata keçirdiyi araşdırmaya əsasən əhəlinin yalnız yarısı xəstələndiyi halda səhiyyə xidmətlərindən istifadə etmişdir, bu onu göstərir ki, onlar aşağı keyfiyyətli xidmətlərə görə pul ödəyə bilmirlər və ya ödəmək istəmirlər.⁵⁰

Dünya Bankının 2010-cu ildə həyata keçirdiyi araşdırmaya əsasən,

“Kasıb əhəlinin qeyri-kasıb əhəliyə nisbətən səhiyyə xidmətlərindən istifadə etmək ehtimalı çox azdır. Ümumi istifadənin üçdə-bir hissəsi zəngin insanların payına düşdüyü halda yoxsulların payı 10 faizdən bir qədər çoxdur. Bu rəqəmlər mövcud olan qeyri-bərabərliyin miqyasını göstərir, çünki ümumilikdə imkanlıların sağlamlıq vəziyyətinin daha yaxşı olduğunu nəzərə alsaq səhiyyə xidmətlərindən ehtiyacdan asılı olaraq “bərabər” ölçüdə istifadə olunması kasıblar arasında bu göstəricinin əhəmiyyətli dərəcədə daha çox olmasını nəzərdə tutardı.”⁵¹

1999-cu ildə qəbul edilmiş Qaçqınların və Məcburi Köçkünləri Statusu Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun 6-cı Maddəsinə əsasən müəyyən qrup məcburi köçkünlər, o cümlədən, yaşlılar, uşaqlar, əlillər, az təminatlı şəxslər və başçısını itirmiş ailələr pulsuz tibbi müalicə və pulsuz dərmanla təmin olunmalıdır.⁵² Həqiqətdə isə, bütün məcburi köçkünlər, - o cümlədən kənd yerlərində yaşayan ən kasıb və ən müdafiəsiz kiçik

⁴⁹ Dövlət Komitəsinin rəsmisi ilə müsahibə, Bakı, oktyabr, 2011.

⁵⁰ Dünya Bankı, *Azərbaycanda Səhiyyə Sektoruna Baxış Qeydi*, 2005, səh. 2; (http://siteresources.worldbank.org/INTAZERBAIJAN/Resources/HealthSectorNote_Vol.1.pdf)

⁵¹ Dünya Bankı, *Azərbaycanda Həyat Şəraitinin Qiymətləndirilməsi üzrə Hesabat*, mart, 2010, səh. xvii.

⁵² Müvafiq olaraq qanun “az təminatlı” ailədən olan məcburi köçkün-ün müəyyən olunması meyarını açıqlamır.

icmalar – qeyd etmişlər ki, qanunun bu tələbinə baxmayaraq, onlar da hamı kimi dərman və həkim müayinəsinə görə ödəniş etmək məcburiyyətindədirlər və bu cür ödənişlər çox vaxt qeyri-rəsmi formada baş tutur. Məcburi köçkünlərin ölkədə mövcud olan digər səhiyyə müəssisələrinin xidmətlərindən istifadə etmələrinə heç bir məhdudiyət yoxdur; bu baxımdan onlar qeyri-məcburi köçkün əhali ilə eyni imkanlara malikdirlər. Məcburi köçkünlər onlar üçün ayrılmış tibb müəssisələrində göstərilən xidmətlərin səviyyəsini qeyri-qənaətbəxş qiymətləndirdilər. Bununla belə bir çoxu tibb müəssisəsinə getməyə və ya həkimin yazdığı dərmanların hamısını almağa imkanları olmadığından şikayət edirdilər. Bəziləri məcburi köçkün icmalarındakı daha az ödəniş alan və ya pulsuz xidmət göstərən fərdi həkimlərə müraciət edirlər. “Əgər mən burada yaşamasaydım, sakinlərin əksəriyyəti [məskunlaşdıqları inzibati binadakı] çox güman ki, rəhmətə gedərdi” deyərək bir nəfər məcburi köçkün həkim iddia edir və bu həkim 1997-ci ildə öz işini itirib və indi Gəncə şəhərindəki məcburi köçkün icmasında öz fəaliyyətini davam etdirir.

Kənd yerlərində və şəhərlərdə yaşayan məcburi köçkünlərin əksəriyyəti mənzil şəraitinin pis olması və məruz qaldıqları emosional stressin onların sağlamlığına mənfi təsir etdiyindən şikayət edirlər. Əksər şikayətlər məcburi köçkünlərin yaşadığı ictimai binalardakı divarların və döşmələrin betondan olması, bir çox evlərdə soyuqdan və yağışdan lazımcı qorunmaq imkanlarının olmaması ilə bağlıdır və bütün bunlar məcburi köçkünlər arasında revmatizm xəstəliyinin geniş yayılmasına səbəb olur.

Cəbhə bölgəsində erməni mövqelərindən bir neçə yüz metr aralıda yerləşən Qapanlı kəndinin sakinləri təhlükəli qonşuluğun onların sağlamlığına vurduğu mənfi təsirlərdən danışirlər:

“Son 5-10 ildə [kənddə] 40-50 nəfər xərçəng xəstəliyindən vəfat edib. Əvvəllər bizdə belə xəstəlik yox idi. Bütün bunlar bizim yaşadığımız stress və qorxunun [cəbhə xəttinə yaxın olduğuna görə] nəticəsidir. Kənddə nevroz geniş yayılıb.”⁵³

Müsahibə prosesində ziyarət edilən yataqxanalarda yaşayan bəzi ailələrin xüsusi qayğıya ehtiyacı olan fiziki qüsurlu olan ailə üzvlərinin olduğu qeyd olunmuşdur. Hazırda yaşadığı yer onların xüsusi ehtiyaclarına cavab vermir. Burada onlar darısqal otaqlarda yaşayırlar və hər dəfə onlar otağı tərk edəndə ailə üzvləri xüsusi tədbir görmək məcburiyyətində qalır, bu işə onların cəmiyyətdən tədris olunmasına gətirib çıxarır. Hər iki halda fiziki qüsuru olan insanlar sosial yardım alırlar, lakin ailə üzvlərinin dediklərinə görə bu onların tibbi ehtiyaclarının qarşılınmasına bəs etmir. Səhiyyə müəssisələrinə çıxış imkanları baxımından şəhərlərdə yaşayan məcburi köçkün və yerli sakinlərin vəziyyəti kəndlərdə və kiçik məcburi köçkün icmalarında və ya digər ucqar ərazilərdə yaşayanlarla müqayisədə daha yaxşıdır. Müvafiq tibb müəssisələrinin və həkimlərin olmaması səbəbindən kəndlərdə yaşayan məcburi köçkünlər və yerli sakinlər tək-cə həkimə və dərmana deyil, eyni zamanda Bakı şəhərində və ya digər şəhər mərkəzlərində yerləşən xəstəxana və klinikalara getmək üçün yola da pul xərcləməlidirlər.

⁵³ Sakinlə (kişi) müsahibə, Qapanlı kəndi, sentyabr, 2011.

Təhsil

Sovetlər dövründə olduğu kimi, doqquz illik icbari təhsilə (yaş həddi 6-15) cəlb olunma səviyyəsi yüksəkdir və demək olar ki, hər kəs oxuyub-yazmağı bacarır. Lakin müstəqillik əldə edildikdən sonra səhiyyə sahəsində olduğu kimi təhsil sektorunda da əhəmiyyətli dərəcədə geriləmələr baş vermişdir. Orta təhsildən sonra ali təhsil almaq imkanları getdikcə çətinləşir, belə ki, kasıb əhali övladlarının universitetlərdə təhsil ala bilmələrini təmin etməkdə çətinlik çəkirlər. Bundan əlavə, tədris materiallarını əldə etmək imkanlarının aşağı olması, müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin aşağı düşməsi və məktəblərin, xüsusən də kənd yerlərindəki təhsil müəssisələrinin fiziki şəraitinin aşağı olması səbəbindən keyfiyyətli təhsilə çıxış imkanlarındakı qeyri-bərabərlik getdikcə daha da genişlənir.

Yuxarıda deyilənlərlə yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, əksər məcburi köçkünlər övladlarının təhsil səviyyəsinin qaneedici olduğunu ifadə etmişlər. Bəziləri hətta onların məktəblərindəki təhsil səviyyəsinin yerli məktəblərdəki təhsil səviyyəsindən daha yaxşı olduğunu iddia edirdilər. Məsələn, Sumqayıt şəhərində yerləşən Qubadlı rayon icra hakimiyyətinin rəsmisi qeyd edirdi ki, 2011-ci ildə Qubadlı məktəblərinin məzunları arasında universitetlərə qəbul göstəricisi 41 faiz təşkil etmişdir, bir məcburi köçkün məktəbində isə, qəbul göstəricisi 80 faiz olmuşdur.⁵⁴ Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komitəsinin sədri öz müsahibəsində qeyd etmişdir ki, universitetlərə müraciət edən məcburi köçkün məzunların sayı getdikcə artır və son illər onların qəbul imtahanlarında yığıqları balların sayında da artım müşahidə edilmişdir.⁵⁵

Məcburi köçkünlərin yerli məktəblərdə təhsil almalarına heç bir məhdudiyyət yoxdur. Kənd yerlərində kiçik icmalarda yaşayan məcburi köçkünlər adətən yerli məktəblərdə təhsil alırlar, çünki bu icmalardakı uşaqların sayı onlar üçün ayrıca məktəblərin yaradılmasına imkan vermir. Lakin daha böyük icmalarda əksər məcburi köçkünlər öz övladlarını onlar üçün ayrılmış məktəblərə göndərirlər. Pirşağı və Gəncədə həyata keçirilən fokus qrupların iştirakçıları belə qeyd etdilər ki, məcburi köçkün məktəblərində çalışan müəllimlər yerli məktəblərdəki müəllimlərlə müqayisədə şagirdlərə daha çox diqqət və qayğı göstərirlər.

Bu misallar əsasında ümumiləşdirmə aparmaq və yerli əhali ilə müqayisədə məcburi köçkünlərin təhsil səviyyəsinin keyfiyyəti barədə qəti fikir səsləndirmək çətinidir. Məcburi köçkün müəllimlərinin daha yaxşı çalışması haqqında formalaşmış bu fikir onların öz icmalarının maraqlarına xidmət etmək arzusundan irəli gələr bilər. Məcburi köçkünlərin yerli məktəblərdən daha çox öz məktəblərinə üstünlük vermələrinin digər bir ehtimal olunan səbəbi ondan ibarətdir ki, müəyyən bir ərazidə yaşayan məcburi köçkün ailələrinin iqtisadi vəziyyəti ümumilikdə eynidir və bu da onlara məktəb uşaqları üçün bərabər şəraiti təmin etməyə imkan verir. Valideynlərin gəlirlərinin qeyri-bərabər olması yerli məktəblərdə

⁵⁴ Müsahibə, Qubalının mühacirətdə olan yerli rəsmisi, Sumqayıt, oktyabr 2011.

⁵⁵ “Məleykə Abbaszadə: Məcburi Köçkün Məzunların Qəbul İmtahanlarındakı Nəticələri İldən-İlə Yüksəlir”, 525-ci qəzet, 22 dekabr, 2010.

özünü daha çox göstərir və bu da bəzən psixoloji pozğunluğa və kasıb ailələrdən gələn uşaqların ayrı-seçkiliyə məruz qalmasına səbəb olur. Fokus qrup iştirakçılarının bəziləri özləri müəllimlər idi və bu da onların verdikləri cavablara təsir edə bilərdi. Buna baxmayaraq qavrayışlar və bəzi dəlillər bir fikri dəstəkləyir ki, ümumilikdə məcburi köçkünlər arasında təhsil imkanlarının təmin olunması və tədrisin keyfiyyəti yerdə qalan əhali ilə müqayisədə heç də pis deyildir.

Kiçik məcburi köçkün icmalarının məskunlaşdıqları bəzi ucqar ərazilərdə təhsil, eləcə də digər sosial xidmətlərə çıxış imkanları daha məhduddur. Məsələn, Əskipara kəndinin kənarındakı köhnə sovxoz adlanan ərazidə yaşayan məcburi köçkünlər bildirirdilər ki, onların uşaqları Əskipara kənd məktəbinə getmək üçün yeddi kilometrə qədər yol qət etməli olurlar.⁵⁶ Lakin bu hal geniş yayılmamışdır, əksinə istisna hallarda müşahidə edilmişdir.

Məcburi köçkünlər onların uşaqlarının aldıkları təhsil səviyyəsindən az razı qalsalar da, daha çox məktəb binalarının pis vəziyyətdə olmasından xüsusilə şikayətlənirlər. Əksər məcburi köçkün məktəbləri texniki şərtlərə cavab verməyən binalarda təşkil edilmişdir və burada qış mövsümündə əsas çətinlik məktəbin istiliklə təmin olunmasıdır. Soyuq aylarda müəllimlər və şagirdlər siniflərdə baş və üst geyimlərini çıxartmırlar və istilik yaratmaq üçün hər növ isidicilərdən (elektrik və yanacaqqla işləyən) istifadə edirlər. Bəzi məktəb binalarında, o cümlədən Pirşağıdakı məktəbdə sinif otaqları kiçikdir. Belə olan halda müəllimlər sinifləri qruplara ayırmaq və növbə ilə işləmək məcburiyyətində qalırlar ki, bu da tədris mühitinə təsir edir.

Məcburi köçkün valideynlərini narahat edən digər bir məsələ evlərdə məktəb şagirdlərinin müstəqil şəkildə ev tapşırıqlarını hazırlamaları üçün ayrıca otağın olmamasıdır:

“Bizim səkkiz nəfərlik ailəmiz iki kiçik otaqda yaşayır. Evdə bircə normal masamız vardır. Qızlarımin ikisi bu masanın ətrafında əyləşib ev tapşırıqlarını hazırlamağa başlayanda heyat yoldaşım gəlir və mən onlardan masanı boşaltmağı xahiş edirəm ki, ərimə yemək verim. Sonra qardaşımın oğlu gəlir, sonra mən paltar ütüləməliyəm, sonra kimsə televizora baxır və bütün saatlarda otaqda kimsə olur... Bu vəziyyətdə onlar necə dərs oxusunlar?”⁵⁷

Yerli sakinlər onların yaşadıkları icmalarda təhsilin keyfiyyətindən daha çox narazılıqlarını ifadə edirdilər: müəllimlər özlərinin peşəkar öhdəliklərini lazımınca yerinə yetirmirlər; əksər müəllimlərin peşəkar bacarıqları azdır; onlar şagirdlərin sinifdə tədris almalarında maraqlı deyillər. Yaxşı qiymət almaq üçün rüşvət vermək və məktəbin büdcəsinə hər hansı bir şəkildə ianə etmək geniş yayılmışdır. Məktəb ləvazimatları çox bahadır və bəzi yoxsul ailələrin öz uşaqlarını məktəbə göndərməyə imkanları çatmır. Qış mövsümündə sinif otaqlarının isidilməsi eyni zamanda yerli məktəblərdə də problemdir və bu adətən valideynlərin vəsaiti hesabına həll edilir. Hər iki qrup –məcburi köçkünlər və yerli icmalar –

⁵⁶ Məcburi köçkün icması ilə müsahibə, sentyabr 2011.

⁵⁷ Gəncə şəhərindəki yataqxanada məskunlaşmış Kəlbəcər məcburi köçkünləri ilə müsahibələr, oktyabr 2011.

müasir təhsil müəssisələrinin azlığını uşaqların təhsilinin keyfiyyətinə mənfi təsir edən ciddi bir problem hesab edirlər.

Məhdud resurslar üzərində rəqabət universitetlərə qəbul zamanı da özünü göstərir. Dövlət ali təhsil müəssisələrində təhsil alan məcburi köçkün tələbələr təhsil haqqından azaddırlar⁵⁸, bu isə o deməkdir ki, digər tələbələr dövlət təhsil müəssisələrində məhdud sayda yer ayrılan və yalnız yüksək bal yığmaqla əldə olunan təhsil haqqından azad olmaq üçün mübarizə aparmalıdırlar. Özəl ali təhsil müəssisələrində isə məcburi köçkünlər üçün təhsil haqlarının azaldılması nəzərdə tutulmur.

Sənədləşmə

Məcburi köçkünlər, eləcə də yerli icmaların sənədləşmə məsələləri ilə bağlı verdikləri cavablar qarışıq olmuşdur. Bakı və Gəncə şəhərlərində söhbət edilən məcburi köçkünlər şəxsiyyəti təsdiq edən sənədləri və məcburi köçkün statusunu sübut edən vəsiqələri aldıklarını bildirmişlər. Bununla belə Ağdam və Tərtər rayonlarında məcburi köçkünlərin vəsiqələrinin olmaması daha geniş yayılmışdır.

Hətta hər hansı xüsusi bir bölgə daxilindəki vəziyyət də konkret haldan asılı olaraq fərqlənir. Məsələn, Pirşağı və İsmayılbəyli kəndindəki yol kənarında məskunlaşmış məcburi köçkünlər bildirdilər ki, onların sürgündə fəaliyyət göstərən icra hakimiyyətlərinin rəsmiləri Dövlət Komitəsinə müraciət üçün ərizə formalarını özləri gəlib toplamışlar və sonradan məcburi köçkünlərə vəsiqələri təqdim etmişlər. Bakı şəhərində, eləcə də Qarağacı, Əhmədağalı və Təzəkənd kəndlərində yaşayan digər məcburi köçkünlər bu sahədə bürokratik problemlərin və hətta məcburi köçkün vəsiqəsi və doğum şəhadətnaməsinin alınmasında korrupsiya hallarının olduğunu qeyd etmişlər. Hüseyinli kəndində söhbət edilən bir məcburi köçkün qeyd etmişdir:

“Onlar doğum şəhadətnaməsi üçün mənim qohumundan 20 AZN [25 ABŞ dolları] tələb etdilər. Onun uşağı altı, ya yeddi ay bundan əvvəl dünyaya gəlib, ancaq hələ də çörək pulunu ala bilmir.”⁵⁹

Eyni zamanda məcburi köçkünlərdə yeni doğulmuş uşaqlara görə “çörək pulunun” doğum tarixindən və yaxud uşağın qeydiyyatı alındığı tarixdən etibarən hesablanması barədə qeyri-müəyyənlik vardır.⁶⁰

⁵⁸ Qeyd etmək lazımdır ki, əsasən dövlət universitetləri istənilən halda pulsuz təhsil verir və ödənişli təhsil alanları qalmaq üçün yerlə də təmin edir. Pulsuz təhsil, məcburi köçkün dövlət universitetlərindəki ödənişli yerlərə qəbul olunduğu halda şamil edilir, bu isə abituriyent test imtahanında az bal yığdığı halda baş verir.

⁵⁹ Müsahibə, Təzəkənd məcburi köçkün qəsəbəsindən olan məcburi köçkünlərlə Hüseyinli kəndində müsahibə, sentyabr 2011.

⁶⁰ Tərtər rayonunda bir nəfər məcburi köçkün valideyn soruşmuşdur: “Mən on aydır ki, uşağımın çörək pulunu ala bilmirəm. Ancaq deyirlər ki, tezliklə alacam. Mənə indi 10 ay üçün, yoxsa uşağımı qeydiyyatı aldıqları vaxtdan sonrakı müddətə çörək pulu verəcəklər?” Bizim iştirakımızla yerli dövlət rəsmiləri bunu bilmədiklərini dedilər. Müşahidə, Tərtər rayonunda kənd, sentyabr 2011.

Dövlət Komitəsi tərəfindən verilən məcburi köçkün vəsiqələrinin son vaxtlara qədər hər hansı praktiki əhəmiyyəti yox idi. Məcburi köçkünlərin verdikləri məlumatla əsasən 2011-ci ildə hökumət yeni qayda qəbul etdi və bu qaydaya əsasən “çörək pulu” almaq üçün edilən hər hansı yeni müraciətin təsdiqlənməsi üçün məcburi köçkün vəsiqəsi təqdim edilməlidir. Bu cür qaydalar əhəmiyyətli təsirə malikdir, çünki bu ödənişlər (adambaşına 15 AZN və ya 20 ABŞ dolları) bütün məcburi köçkünlərin aldığı hökumət tərəfindən verilən yeganə yardımdır. Dövlət Komitəsinin rəsmisi hər hansı yeni qaydanın tətbiq olunmadığını desə də, yeni tələb yerlərdə bəzi valideynlərin 2011-ci ildə dünyaya gəlmiş övladlarına görə “çörək pulu” ala bilməmələrinə səbəb olmuşdur, halbuki, onlar özləri bu yardımı almaqda davam etmişlər.

Problemin xarakteri tam aydın olmasa da və mərkəzi hakimiyyət rəsmiləri yardım verilməsində hər hansı dəyişikliklərin olduğunu təkzib etsələr də, bu problemin səbəbi ola bilsin məcburi köçkünlərin qeydiyyatı və onlara vəsiqələrin verilməsi ilə məşğul olan yerli dövlət orqanlarının və Dövlət Komitəsinin yerli nümayəndəliklərinin fəaliyyəti ilə bağlı ola bilər. Dövlət Komitəsinin rəsmisi qeyd etdi ki, onlar qeydiyyat prosesini elektron sistem vasitəsilə həyata keçirməyə hazırlaşırlar ki, bu da məcburi köçkünlərə yerli dövlət orqanlarına getmədən Komitənin internet sahifəsində birbaşa qeydiyyatdan keçməyə imkan verəcəkdir.⁶¹

Digər bir qeyri-müəyyənlik cəbhə xəttinə yaxın yerlərdə yerləşən kəndlərdə məcburi köçkün statusunun verilməsi ilə bağlıdır. Bu kəndlərdən bəzilərinin – Çıraqlı, Orta Qərvənd, Əhmədağalı (Ağdam rayonu) və Alxanlı (Füzuli rayonu) kəndlərinin sakinlərinə bütün imtiyazları özündə ehtiva edən məcburi köçkün statusu verilmişdir. Əhmədağalı istisna olmaqla bu kəndlərin bir hissəsi dağılmış vəziyyətdədir və əhalisinin bir hissəsi qonşu kəndlərdə məskunlaşmışlar, bu səbəbdən də hökumətin bu qərarı əsaslı görünür. Buna baxmayaraq, Əhmədağalı kəndində məcburi köçkün statusunun verilməsi qərarı bir qədər anlaşılmazdır, çünki kəndin özü erməni qüvvələrinin ön mövqelərindən 1700-1800 metr məsafədə yerləşir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Tərtər rayonunun Qapanlı kəndi erməni mövqelərindən 150-500 metr aralı məsafədə yerləşir və hətta 1994-cü ilin may ayında bir gün müddətinə işğal edilmişdir, lakin buranın əhalisinə məcburi köçkün statusu verilməmişdir. Əhmədağalı və Qapanlı kəndlərindəki bu vəziyyət onu göstərir ki, bəzi hallara məcburi köçkün statusunun verilməsi ilə əlaqədar hökumətin qəbul etdiyi qərarlar anlaşılmaz və ziddiyyətlidir.

Məcburi köçkün statusunun sənədləşməsi digər bir vacib məsələdir. Bəzi hallarda məcburi köçkün statusu ailənin uşaq üzvlərinə keçir. Əgər məcburi köçkün kişi qeyri-məcburi köçkün qadınla ailə qurursa, bu zaman onun məcburi köçkün statusu uşaqlarına da şamil edilir. Ancaq əgər məcburi köçkün qadın yerli kişi ilə ailə qurarsa onun uşaqlarına məcburi köçkünlərə verilən imtiyazlar şamil edilməyəcəkdir, ancaq özü bu imtiyazlardan

⁶¹ Dövlət Komitəsinin rəsmisi ilə müsahibə, oktyabr 2011. O sistemin nə zaman tətbiq olunacağı barədə sualdan yayınırdı. Eyni zamanda hazır olduğdan sonra məcburi köçkünlərin bu onlayn sistemdən nə dərəcə geniş istifadə edə biləcəkləri də qeyri-müəyyəndir.

faydalanmaqda davam edəcəkdir. Bu yanaşmanın arxasında dayanan məntiq ondan ibarətdir ki, adətən uşaqlar atalarının yaşadığı ərazidə qeydiyyatla alınır. Bu səbəbdən də məcburi köçkün rayonlarında qeydiyyatla alınmış uşaqlara məcburi köçkün statusu və imtiyazları təmin edilir.

Kənd yerlərində yaşayan məcburi köçkünlər və yerli sakinlər çox vaxt dövlət tərəfindən təmin edilən imtiyazları, işsizliyə və ya əlilliyə görə müavinət, eləcə də ünvanlı sosial yardımı əldə etməyə çalışarkən korrupsiya halları ilə rastlaşdıqlarından şikayət edirdilər. Bakı şəhərində və kəndlərdə müsahibə götürülən məcburi köçkünlərin sözlərinə görə, ünvanlı sosial yardım üçün müraciət edərkən onlardan rüşvət tələb etmişlər. Verilən məlumatlara əsasən, yerli dövlət rəsmiləri məcburi köçkünləri maliyyə yardımı almaq üçün qeydiyyatla almağa o halda razılaşırdılar ki, illik imtiyazın birinci altı ayı onlara verilsin. Nəticədə, ünvanlı sosial yardımları yalnız bir neçə məcburi köçkün əldə edə bilməmişdir. Məsələn, Qubadlı rayonundan olan 34,000 məcburi köçkündən hazırda yalnız 291 ailə ünvanlı sosial yardım alır. Hətta yerli hökumət rəsmiləri də bu rəqəmin çox aşağı olması ilə razılaşırlar.⁶²

Yoxsulluq və dövlətin məhkəmə sistemində olan inamsızlıq səbəbindən həm məcburi köçkünlər, həm də yerli kənd əhalisi müvafiq dövlət orqanlarına qarşı məhkəmə iddiası qaldırmaq üçün lazımı instansiyalara gedib nəqliyyat xərcləri çəkməyə belə həvəs göstərmirlər. “Biz ayda dövlətdən çörək pulu üçün yalnız 15 AZN (20 ABŞ dolları) alırıq. İndi biz yerli icra hakimiyyətinə gedib çıxmaq üçün lazım olan 1-2 manatı uşağımızın boğazından necə kəsək?” deyərək Əhmədağalı kəndindəki bir nəfər məcburi köçkün soruşmuşdur.

Ağdam, Tərtər və Füzuli rayonlarının cəbhə xəttinə yaxın olan bəzi kəndlərdə torpağın özəlləşdirilməsi həyata keçirilməmişdir, çünki bu kəndlərdəki torpaqların bir hissəsi Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilib və ya Ermənistan və Azərbaycan qüvvələri arasındakı təmas xəttində sahibsiz vəziyyətdə qalmaqdadır. Bu səbəbdən də hökumət yerdə qalan torpağı qeyri-rəsmi olaraq yerli kənd sakinləri və bəzi məcburi köçkünlər arasında bölüşdürmüşdür. Bir neçə kəndin (Əhmədağalı, Çıraqlı, Orta Qərvənd, Qapanlı, Qarağacı və bir neçə digərləri) sakinləri istisna olmaqla, kəndlərdə yaşayan əhəlinin əksəriyyəti istifadə etdikləri torpaq üzərində mülkiyyəti təsdiq edən sənədlərinin olduğunu təsdiq etmişlər. Bu qeyd olunan kəndlərdə torpaq üzərində onların mülkiyyət hüququnu təsdiq edən sənədi olmayan yerli sakinləri məcburi köçkünlərlə eyni vəziyyətə salır, xüsusən də kredit üçün müraciət edərkən bu özünü daha çox göstərir.

Demək olar ki, müsahibə götürdüyümüz insanların hamısı ailələrinin yaşadığı ev üzərində onların mülkiyyətini təsdiq edən sənədləri olmadığını bildirmişlər. Əmlak (ev və torpaq sahəsi) üzərində mülkiyyəti təsdiq edən sənədin olmaması kredit əldə etməkdə çətinlik yaradır, çünki cəbhə xəttinə yaxın yerlərdə yaşayan məcburi köçkünlər və kənd sakinləri kredit müqabilində hər hansı girov qoya bilmirlər.⁶³

⁶² Mühacirətdə olan Qubadlı rayonunun yerli icra hakimiyyətinin nümayəndəsi, Sumqayıt, oktyabr 2011.

⁶³ Əhmədağalı kəndinin yerli sakini (onun eyni zamanda məcburi köçkün statusu da var idi) qeyd etmişdir, “biz

“Məcburi köçkünlər torpaqda böyüyüblər və onlar zəhmətkeşdirlər, lakin ən əsası onlar torpaqdan necə istifadə etməyi və məhsuldarlığı artırmağı bacarırlar. Onlar bilirlər ki, yerli sakinlərin torpağından istifadə edirlər, lakin boyunlarına alırlar ki, hətta yerli sakinlər öz torpaqlarını geri tələb etsələr də onu qaytarmayacaqlar. Eyni zamanda hüquqi sənədlərin olmaması məcburi köçkünlərin yardım və mikro-kredit proqramlarında iştirak etmələrinə imkan vermir, belə ki, burada iştirak üçün hüquqi sənədlərin qaydasında olması əsas şərtidir.”⁶⁴

Qanunvericiliyə əsasən, yeni ailə qurularkən kənd bələdiyyəsi yeni ailənin evinə mövcud ehtiyatlardan 0.1 hektar torpaq sahəsi ayırmalıdır. Buna baxmayaraq üç səbəbdən kəndlilər bu vədin reallıqda yerinə yetirilməsinə nail ola bilməmişlər. Birincisi, onlar hər 0.01 hektar torpaq sahəsinə görə bələdiyyəyə 18 AZN (23 ABŞ dolları) ödəməlidirlər. İkincisi, bundan sonra onlar Bakıya səfər edib Torpaq Komitəsindən rəsmi təsdiq almalıdırlar. Kəndlilər bu prosedurun bahalı, ağır və korrupsiya ilə bağlı olmasından şikayətlənirlər. Bir nəfər kənd sakinin qeyd etdiyi kimi “yerli səviyyədə həll edilə biləcək bir məsələni həll etmək üçün Bakıya getmək düzgün deyil”. Bununla belə kəndlilər qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş bu prosedurun həyata keçirilməsi üçün onlardan heç kəsin Bakıya getmədiyini bildirmişlər. Onlar hesab edirlər ki, bu müsbət nəticələnməyə zəmanət olmayan və çox baha başa gələn bir işdir. Üçüncüsü və çox güman ki, ən vacibi odur ki, kəndlilərin onlara veriləcək torpaq sahəsində ev tikmək üçün vəsaitləri yoxdur.

Məcburi köçkünlər və yerli icmalar arasında münasibətlər

Köçkünlük təcrübəsi

Fokus qruplar zamanı bir çox yerli sakinlər didərgin düşdüklərindən dərhal sonra məcburi köçkünlərin qarşılaşdıqları çətinlikləri yada saldılar. Onların əksəriyyəti hər bir şeyini qoyub çıxmışdılar və yeni məskunlaşdıqları ərazilərə “lüt” şəkildə ancaq pal-paltarlarını gətirə bilmişdilər. Həmin dövrdə həmrəylik ruhu yüksək idi və yerli əhali könüllü şəkildə məcburi köçkün ailələrini paltar, qab-qacaq, döşək, yastıq və s. ilə təmin edirdi. Bəzi yerli sakinlər icmada səfərbərlik qrupları yaratmış və məcburi köçkünləri yemək və paltarla təmin edərək onlara köməklik edirdi. İnsanlar xatırlayırlar ki, bəzən elə olurdu məcburi köçkün ailələri tək-cə qohumlarının evlərində deyil, eyni zamanda onlar üçün tamamilə yad olan insanların evlərində də müvəqqəti sığınacaq tapırdılar.

Kəlbəcərdən olan bir nəfər məcburi köçkün kişi qeyd edir ki, o keçirdiyi psixoloji sarıntı üzündən köçkünlüyün birinci beş günündə baş verənləri yadına sala bilmir:

“Elə bil ki, canavar sürüyə hücum etmişdi. İnsan tamamilə aqlını itirir, bilmirsən

kredit almaqda çətinlik çəkirik, çünki banklar deyir ki, siz cəbhə xəttində və yüksək riskli ərazidə yaşayırsınız,” müsahibə, Əhmədəğalı, sentyabr 2011.

⁶⁴ Şövkət Əlizadə ilə müsahibə, “OXFAM” təşkilatının nümayəndəsi, Bakı, 20 oktyabr, 2011.

hara qaçasan, nə edəsən və ya bundan sonra necə yaşayasan, uşaqlarını necə böyüdəsən ...”

O, yerli insanların onun ailəsinə necə köməklik etdiklərini yada salır və qeyd edir ki, uşaqları döşəmədə yatanda bağçanın müdiri onlara döşək və yorğan vermişdir. “Onlar bizə hörmət edirdilər və çox köməklik ediblər”.

Bununla belə, məcburi köçkünlər qeyd edirlər ki, yerli əhalinin heç də hamısı onları xoş qarşılamamışdır. Onlar düşünürlər ki, köçkünlükdən sonrakı ilkin dövrlərdə olan əlaqələr indikindən daha gərdin idi. Xocalıdan olan məcburi köçkün qadının dediklərindən:

“Bizə deyirdilər: “Nə üçün evlərinizi qoyub qaçdınız? Niyə görə qalıb torpaqlarınız uğrunda vuruşmadınız?” İndi əlaqələrimiz yaxşıdır. Yerli mağaza sahibləri məcburi köçkünlərə nisyə mal verirlər. Nə də olmasa biz bir millətik...”⁶⁵

Bu günkü ictimai əlaqələr

Məcburi köçkünlər və onların məskunlaşdıqları yerli icmaların eyni etnik, dil və milli adətləri paylaşması hər iki icma arasında dialoqun baş tutmasına kömək edir. Fokus qruplarda iştirak etmiş bütün məcburi köçkün iştirakçılar qeyd etmişlər ki, onların yerli icmalar arasında dostları və həmkarları vardır. Bir qayda olaraq toy və yas mərasimlərində onlar bir araya gəlirlər. Hər iki icmadan olanlar arasında baş tutmuş nikahlar barədə statistik məlumatlar olmasa da, səfər edilən bütün icmalarda belə nümunələr mövcud idi. Bəzi məcburi köçkünlər hesab edirlər ki, bu cür qarşılıqlı nikahların sayı getdikcə artır:

“Əvvəlcə onlar bizə qarşı bir az şübhə ilə yanaşırdılar. Ancaq indi görürlər ki, gənc məcburi köçkünlər fəaldır və zəhmətkeşdirlər və ona görə də məcburi köçkünlərlə ailə qurmağa üstünlük verirlər. Bakıdan olan yerli qızlarla müqayisədə bizimkilər daha fəaldır və səhər tezdən ev işlərini görməyə başlayırlar” – Pirşağıda yaşayan əslən Xocalıdan olan məcburi köçkün qadın.

Eyni zamanda bəzi məcburi köçkünlər, xüsusən də şəhərlərdə yaşayanlar özlərini sosial cəhətdən təcrid olunmuş hesab edirlər. Onlar yerli icma ilə olan əlaqələrinin normal, lakin yaxın olmadığını qeyd edirlər. Bəziləri məcburi köçkün olduqlarına görə təhqir olunduqları hadisələri danışdılar:

“Biz özümüzü cəmiyyətin tam hüquqlu üzvləri kimi hiss etmirik. Biz cəmiyyətin sahibsiz “ştatdankənar” üzvləriyik. Necə deyərlər, ‘Gözdən uzaq, könüldən iraq’” – Pirşağıda yaşayan əslən Xocalıdan olan məcburi köçkün qadın.

“Bir dəfə bir ananın öz uşağına ‘Ağlama yoxsa səni qaçqına göstərəcəm’ deyər qorxutduğunu eşitdim” – Bakı şəhərindəki yataqxanada yaşayan əslən Ağdamdan olan məcburi köçkün qadın.

“Biz dəfə bir yerli sakinlə mübahisəmiz düşdü və o mənə dedi: Ermənilər sizə

⁶⁵ Bakı şəhərinin yaxınlığındakı Pirşağı qəsəbəsində yaşayan məcburi köçkün xanım ilə fokus qrup müsahibə, sentyabr, 2011.

etdiklərinə görə onlara təşəkkür düşür, siz bundan da pisinə layiqsiniz” – Gəncə şəhərindəki yataqxanada yaşayan əslən Kəlbəcərdən olan məcburi köçkün kişi.

Yerli şəhər sakinləri də hesab edirlər ki, uzun müddət köçkünlük şəraitində yaşasalar da məcburi köçkünlər ‘yad’ olaraq qalıblar, onlar yaşadıkları icmalara tam şəkildə inteqrasiya edə bilməyiblər. Əksəriyyəti kənd yerlərindən gəldiklərinə görə onlar şəhərdəki şəraitə uyğunlaşa bilməmişlər və daha çox təsərrüfatla məşğul olmağa həvəlidirlər. Xüsusilə Bakı şəhərindəki yerli sakinlər hesab edirlər ki, iş dalınca digər əyalətlərdən şəhərə üz tutan məcburi köçkünlər və miqrantlar özləri ilə kənd təcrübəsini də gətirirlər. Məcburi köçkünlərin məskunlaşdıqları yataqxanaların yaxınlığında yaşayan yerli sakinlər səs-küy, səliqəsizlik və sanitariya şəraitinin pis olmasından şikayət edirdilər. Yaşayış şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün burada yaşayan məcburi köçkünlərin çoxu balkonlara kran suyu çəkiblər və çirkab suların mərkəzi kanalizasiya sisteminə tökülməsi üçün özləri küçə boyu açıq vəziyyətdə axan kanalizasiya sistemi çəkiblər.

Eyni zamanda bəzi yerli sakinlər qeyd edirlər ki, məcburi köçkünlərin məskunlaşdıqları rayonlardakı təhlükəsizlik ümumilikdə yaxşılaşmışdır.

“Gec saatlarda özümü təhlükəsiz hiss edirəm. Gecə yarısına qədər küçələrdə insanlar olur. məcburi köçkünlərin yaşadıkları otaqlar kiçikdir, ailələri isə, böyükdür, ona görə də kişilər gecənin yarısına qədər bayırda otururlar. Mən tək yaşadığıma görə qaranlıq düşdükdən sonra insanların küçədə gəzişməsi və bir-birləri ilə söhbət etməsi mənim üçün yaxşıdır.” – Bakı şəhərində yerli sakin.

Yerli sakinlər məcburi köçkünlərin payına düşən və hələ də çəkdikləri çətinliklərini anlayır və onların hansı şəraitdə bu yerlərə gəldiklərini nəzərə alaraq, qonşuluqda yaşayanlarla əlaqə qurmağın lazım olduğunu dərk edirlər:

“Onlar öz istəkləri ilə bura gəlməyiblər. Onlar qoyub gəldiklərinin hamısını burda tapa bilməyiblər ...” – Gəncə şəhərindən olan yerli xanım.

“Onlar yaxşı insanlardır; Mən həmişə onlardan ərzaq malları alıram. Onlar dürüst adamlardır və heç vaxt tərəzidə aldatmırlar. Mən onlardan narazı deyiləm. Nə də olmasa biz hamımız insanıq ...” – Bakı şəhərindən olan yerli xanım.

Məcburi köçkünlərin ehtiyacları barədə qavrayışlar və yardım strategiyaları

Rəsmi diskursda məcburi köçkünlər ‘məzlum’, ‘yazıq’ və xüsusi yardıma ehtiyacı olan şəxslər kimi təsəvvür edilir. Məcburi köçkünlər elə güman edirlər ki, “kənardan gələnlər” – müxtəlif yardım təşkilatlarını, xarici təşkilatları və ya medianı təmsil edən nümayəndə heyətləri gələndə hökumət istəyir ki, onlar müdafiəsiz görkəmdə olsunlar.

Məcburi köçkünlərin ictimai obrazı və onların gündəlik reallıqları arasında baş verən hər hansı uyğunsuzluq yerli sakinlərin narazılığına və müəyyən qədər paxıllığına səbəb olur. Onlar iqtisadi vəziyyətindən asılı olmayaraq məcburi köçkünlərə verilən imtiyazları narazılıqla qarşılayırlar:

“Onlar elə fikirləşirlər ki, əgər sən məcburi köçkünsənsə deməli cır-cındır geyinməlisən. Yaxşı geyində və əynində təzə paltar olanda, onlar təəccüblənirlər: ‘Bu təzə paltar hardandır, pulu haradan almısan?’ – Pirşağıda yaşayan əslən Xocalıdan olan məcburi köçkün xanım.

“Çoxları bura gəlir və soruşurlar: Siz məcburi köçkünsünüz və kondisioneriniz də var? Onlar fikirləşməyiblər ki, düz əməlli pəncərəsi olmayan bir evdə 40 dərəcə istidə yaşamaq mümkün deyil” – Pirşağıda yaşayan əslən Xocalıdan olan məcburi köçkün xanım.

Ümumilikdə maddi rifah baxımından yerli sakinlər məcburi köçkünlərin vəziyyətinin onların vəziyyətilə eyni olduğunu hesab edirlər. Şəhər və kənd yerlərində yaşayan yerli sakinlərin əksəriyyəti məcburi köçkünlərə münasibətdə nəzərə çarpacaq səviyyədə oxşar mövqe nümayiş etdirərək qeyd edirlər ki, məcburi köçkünlər əslində onlardan daha yaxşı yaşayırlar. Qeyri-məcburi köçkün respondentlərin sözlərinə əsasən məcburi köçkünlərin kommunal xidmətlərə görə ödənişdən azad olmaları və “çörək pulu” almaları məcburi köçkünlərin yerli sakinlərlə müqayisədə daha əlverişli mövqedə olmalarına səbəb olur.

“Bir dəfə avtobusda olanda bir məcburi köçkün qadın sürücüyə dedi ki, ‘Mən yol pulunu verə bilməyəcəm, çünki üstümdə pulum yoxdur. İndi gedirəm çörək pulumu almağa.’ Avtobusda olan hamı narazılıq elədi. Onun bizdən nə fərqi var? Nə üçün biz yol pulunu veririk, ancaq o vermir? Onun vəziyyəti bizdən qat-qat yaxşıdır – dövlət heç olmasa ona çörək pulu verir” – Gəncə şəhərindən olan yerli xanım.

Yerli sakinlər məcburi köçkünləri öz statuslarından istifadə edərək onlara düşməyən imtiyazlar almaqda və ya güzəştlər əldə etməkdə günahlandırırırlar, məsələn iş axtaranda və ya yerli məhkəmə və yaxud bələdiyyələrdə mübahisələrin həll olunmasında.

Yoxsuluq, işsizlik və sosial xidmətlərlə təminat baxımından məcburi köçkünlər və əhalinin qeyri-məcburi köçkün hissəsinin problemləri oxşar olduğuna görə beynəlxalq donorlar müstəsna olaraq məcburi köçkünlərə yönəlmiş yardımı azaltmış və bunun əvəzində daha geniş əhali qrupunu əhatə edən uzun-müddətli inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsinə başlamışlar. Məsələn, 1997-ci ildən bəri “Oxfam” təşkilatı məcburi köçkün icmalarına yönəlmiş birbaşa yardım fəaliyyətini dəyişərək hər iki icmanı əhatə edən yoxsulluğun azaldılması və inteqrasiya yanaşmasına üstünlük vermişdir. Bu il təşkilat Azərbaycanın cənub-mərkəzi hissəsində məcburi köçkün və yerli icmalardakı kiçik fermerlər və onların işçilərinə kömək edəcək biznes modelinin inkişafı layihəsinin icrasına başlamışdır.

Eynilə BQXC də münaqişədən əziyyət çəkmiş icmaların–yerli əhali və məcburi köçkünlərin–ehtiyaclarının qarşılınması məqsədilə Dağlıq Qarabağın təmas xəttinə yaxın olan ərazilərində layihələr həyata keçirir. Bu layihələr çərçivəsində Füzuli, Ağdam və Tərtər rayonlarının yeddi kəndində içməli su təchizatı üçün quyular qazılmış və məcburi köçkünlər və yerli sakinlərə dolanışıqlarını yaxşılaşdırmaq üçün kiçik həcmli maliyyə yardımı veriləcək

min az təminatlı ailə müəyyən olunmuşdur.⁶⁶ Bu yanaşmaya uyğun olaraq beynəlxalq ictimaiyyət davamlı olaraq Azərbaycan hakimiyyətini məcburi köçkünlərin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına daha çox maliyyə vəsaiti ayırmağa və yoxsulluğun aradan qaldırılması strategiyasının bir hissəsi olaraq onlar üçün gəlir gətirəcək uzun-müddətli və dayanıqlı çözüm yolları təmin etməyə çağırmışdır.

Əmlak məsələləri

Bəzi məcburi köçkünlər yerli sakinlərə məxsus əmlak və evləri zəbt etmişlər. Məsələn, fokus qruplardan birinin iştirakçıları, Gəncədə yaşayan əslən Kəlbəcərdən olan məcburi köçkünlər etiraf edirlər ki, onlar 1993-cü ildə özəlləşdirilmiş yerli sakinin mülkiyyəti olan keçmiş inzibati binanı zəbt ediblər. Buna baxmayaraq, sahibi onları çıxartmağa cəhd göstərməyib və binaya məxsus olan üç hektar torpaq sahəsindən anbar məqsədilə istifadə edir. Məcburi köçkünlər razılaşırlar: “Biz ondan çox razıyıq. O heç vaxt bizə qarşı pis münasibət göstərməyib.”

Bununla belə, bir çox hallarda əmlak mübahisələri məhkəmə müzakirəsi predmetinə çevrilmiş, o cümlədən Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə də müraciətlər edilmişdir.

Azərbaycan hökuməti 1990-cı illərin əvvəllərində məcburi köçkün əhali Bakı və digər şəhərlərə axışdığı dövrdə özbaşına zəbt etdikləri boş mənzillərin və evlərin onlar tərəfindən saxlanılması məqsədilə hüquqi bazanı təmin etməyə cəhd göstərmişdir. Nəticədə, 1992 və 1994-cü illərdə zəbt etdikləri yaşayış yerlərindən məcburi köçkünlərin çıxarılmasının qarşısını almaq məqsədilə Nazirlər Kabinetinin 1999-cu ildə qəbul etdiyi qərara əsasən digər (qeyri-məcburi köçkün) vətəndaşlara bu yaşayış yerləri üzərində mülkiyyət hüququ verən yaşayış orderlərinin hüquqi qüvvəsi müvəqqəti olaraq dayandırılmışdır. 2004-cü ildə Prezident tərəfindən verilmiş fərmana əsasən əmlak üzərindəki mülkiyyət hüququndan asılı olmayaraq məcburi köçkünlər 1992 və 1998-ci illərdə məskunlaşdıqları hər hansı yaşayış yerindən çıxarıla bilməzlər.⁶⁷

Bu fərmanlar əmlak hüquqlarına təminat verən daxili qanunlar, eləcə də məcburi köçkünlərin sosial müdafiəsi haqqında qanunla ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, bu qanunda qeyd olunur ki, əgər məcburi köçkünün məskunlaşması digər vətəndaşların mülkiyyət hüquqlarının pozulmasına səbəb olursa, bu halda hökumət məcburi köçkünləri alternativ yaşayış yeri ilə təmin etməlidir.⁶⁸ Nəticədə məcburi köçkünlərə qarşı mülkiyyət hüquqları ilə bağlı şikayətlərdə yerli məhkəmələr mülkiyyətçinin əmlak hüquqlarını təsdiq etsələr də, qeyd edirdilər ki, məcburi köçkünlərin şəxsi daşınmaz əmlakdan çıxarılması işğal edilmiş

⁶⁶ Layihə çərçivəsində BQXC hər bir müdafiəyə ehtiyacı olan ailəyə hər biri 750 AZN (955 ABŞ dolları) olmaqla iki dəfəlik yardım edir. Yardım almaq üçün bu ailələr öz ehtiyaclarını qarşılayan bir layihə təqdim etməlidirlər. Adətən bu layihələr iqtisadi müstəqilliyin təmin olunması məqsədilə mal-qaranın alınmasını nəzərdə tutur. Müsahibə, BQXC əməkdaşları, Bərdə, sentyabr, 2011.

⁶⁷ “Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin Yaşayış Şəraitinin Yaxşılaşdırılması və Məşğulluğunun Artırılması üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq olunması üzrə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1 iyul, 2004-cü il tarixli fərmanı.

⁶⁸ “Məcburi Köçkünlərin və Onlara Bərabər Tutulan Şəxslərin Sosial Müdafiəsi Haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 5-ci Maddəsi, 21 may, 1999.

torpaqlar azad olunanaqədək və ya hökumət məcburi köçkünləri yeni ərazilərə köçürənədək təxirə salınmalıdır.⁶⁹ Bu qərar həm qanuni mülkiyyətçiləri, həm də məcburi köçkünləri qane etmirdi, çünki birincilər onlara məxsus əmlakın nə zaman boşaldılacağını bilmirdilər və ikincilər də qeyri-müəyyənlikdə yaşamağa məcbur edilirdilər.

İlk dəfə 2007-ci ildə *Akimova Azərbaycan qarsı* iddiası və sonrakı dövrlərdə oxşar şikayətlərə baxmış Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi məcburi köçkün ailəsi tərəfindən mənzili zəbt olunmuş Bakı sakinin iddiasını qəbul etmiş və öz qərarında Azərbaycan hökumətinin praktikasını vətəndaşların mülkiyyət hüquqlarının pozulması kimi qəbul edərək hökuməti qanuni mülkiyyətçilərin əmlak hüquqlarını bərpa etməyə və məcburi köçkünləri alternativ yaşayış yeri ilə təmin etməyə çağırmışdır.⁷⁰ Bu və oxşar qərarlar rəsmi elan olunduğuna görə hökumət bu mübahisələri ya qanuni mülkiyyətçilərlə qarşılıqlı razılaşma yolu ilə (məsələn, *Akimova Azərbaycan qarsı* iddiada olduğu kimi) həll etmək məcburiyyətində qalmışdır və yaxud məhkəmənin qərarını hələ də icra etməmişdir. Bu cür qərarlar presedent yaratmışdır və şəhərlərdəki mənzillərdə yaşayan məcburi köçkünlərin bu cür mənzillərdə yaşayış təminatının olmadığını vurğulamışdır.

Eyni zamanda, məcburi köçkünlər tərəfindən yerli sakinlərə məxsus olan torpaq sahələrinin qeyri-qanuni zəbt edilməsi halları da mövcuddur. 1999-cu ildə hökumət torpaq islahatlarına başladı və ölkə ərazisində regionlarda yaşayan bütün əhaliyə bərabər torpaq payı verildi. Cəbhə xəttinə yaxın yerlərdə yaşayan məcburi köçkünlər və bəzi kəndlilər əkin torpaqlarının paylanmasından faydalana bilmədilər, çünki onların torpaqları Ermənistan qüvvələri tərəfindən işğal altında saxlanılır. Kənd yerlərində yerli sakinlər və məcburi köçkünlər arasındakı əsas gərginliyin torpaq islahatlarının başlandığı dövrlərdə baş verdiyi hesab edilir. Bəzi məcburi köçkünlər yerli sakinlərə məxsus olan torpaq sahələrini şifahi razılaşma əsasında becərməyə başlamışlar və hər il onlara bir hektara 60-100 AZN icarə haqqı ödəmiş və yaxud natura şəklində ödənişlər etmişlər. Digərləri isə torpaq sahələrini zəbt etmiş və yerli hakimiyyət orqanlarından qeyri-müəyyən müddətə bu torpaqlardan istifadə hüququ əldə etmişlər.

⁶⁹ Günel Quliyeva, Jdan Yazdani, *Azərbaycanda məcburi köçkünlər*, 17 dekabr, 2009 (<http://www.balcanicau-caso.org/eng/Regions-and-countries/Azerbaijan/IDPs-in-Azerbaijan><http://www.balcanicau-caso.org/eng/Regions-and-countries/Azerbaijan/IDPs-in-Azerbaijan>)

⁷⁰ Bu məhkəmə işlərinə daxildir: *Akimova Azərbaycan qarsı*, 27 sentyabr, 2007; *Mirzəyev Azərbaycan qarsı*, 3 dekabr, 2009; *Cəfərov Azərbaycan qarsı*, 11 fevral, 2010; *Gülməmmədova Azərbaycan qarsı*, 22 aprel, 2010; *Həsənov Azərbaycan qarsı*, 22 aprel, 2010; *Hacıyeva və digərləri Azərbaycan qarsı*, 8 iyul, 2010; İsgəndərov və digərləri Azərbaycan qarsı; 8 iyul, 2010, İsmayılova Azərbaycan qarsı, 9 dekabr, 2010. Məhkəmə eyni zamanda əmlakın hüquqi sahibinin olub-olmamasından asılı olmayaraq məcburi köçkünlərin zəbt etdikləri yaşayış yerlərindən çıxarılmasını qadağan edən Prezidentin 2004-cü ildə qəbul etdiyi fərmanın hüquqi tərəfini araşdırmışdır: “...Bu Prezident Fərmanı mülki prosedurdə yer almış hər hansı müddəani özündə əks etdirmir və yerli məhkəmələrə əmlakın boşaldılması haqqında məhkəmə qərarlarını qeyri-müəyyən müddətə təxirə salmaq səlahiyyəti verir, bu hadisədə də məhz bu baş vermişdir. Bundan başqa 21 may, 1999-cu il tarixdə qəbul edilmiş Qanuna əsasən məcburi köçkünlərin onların razılığı ilə yerləşdirilməsi digər şəxslərin hüquqlarını və qanuni maraqlarını pozursa, bu halda yerli dövlət orqanları məcburi köçkünlərin digər yaşayış yerinə köçürülməsini təmin etməlidir. Müvafiq olaraq qeyd olunan prezident fərmanı daha üstün hüquqi qüvvəyə malik olan qanunvericilik aktı ilə ziddiyyət təşkil edir; bu cür hallarda Prezidentin Fərmanına əsasən təxirə salınmanın qanuniliyi barədə sual yaranır.” *Gülməmmədova Azərbaycan qarsı*, 38798/07 sayılı ərizə, 22 aprel, 2010.

CƏBHƏ XƏTTİNƏ YAXIN YAŞAYAN MƏCBURİ KÖÇKÜNLƏR VƏ YERLİ İCMALARIN TƏHLÜKƏSİZLİK QAYĞILARI

Hər iki tərəfdə bir-birinə yaxın yerləşən kəndlərin olduğu Ermənistan və Azərbaycan arasındakı nisbətən sabit rəsmi sərhəd bölgəsindən fərqli olaraq, daha qeyri-sabit olan Dağlıq Qarabağ ətrafı cəbhə xəttində azərbaycanlı mülki əhali daha çox məskunlaşmışdır. Bu ərazidəki kəndlərdən bəzilərinə vəziyyət çox təhlükəlidir, belə ki, onlar təmas xəttində yerləşirlər və Azərbaycan silahlı qüvvələrinin səngərləri bilavasitə bu kəndlərin kənarından keçir. Digər tərəfdən, Qarabağ ermənilərinin əsas yaşayış məskənləri Ermənistanın nəzarətində olan ərazinin daha dərinliklərində yerləşir və onların hərbi qüvvələri əsasən Azərbaycan kəndləri ilə həmsərhəd olan insan yaşamayan və ya seyrək yaşayış olan ərazilərdə yerləşmişlər. Cəbhə xəttinə yaxın ərazidə yaşamaları azərbaycanlı mülki əhalini təmas xəttində baş verə biləcək hər hansı gərginliyə qarşı daha həssas edir.

Cəbhə xəttinə yaxın ərazidə yerləşən üç kənddə 2011-ci ilin sentyabr ayında sahə araşdırması və müsahibələr keçirilmişdir: Tərtər rayonunda Qapanlı (eyni zamanda Qaradağlı-Qapanlı kimi də tanınır) və Qarağacı kəndləri və qismən işğal altında olan Ağdam rayonunun Əhmədağalı kəndi. Bundan əlavə, bu fəsilədəki təhlil müəlliflərdən birinin 2011-ci ilin mart ayında Ağdam rayonunun cəbhə xəttinə yaxın olan Orta Qərvənd və Çıraqlı kəndlərində, eləcə də Füzuli rayonunun Alxanlı, Mirzənağılı kəndlərində və rayonda yeni salınmış məcburi köçkün qəsəbəsi olan Zobucuqda müstəqil şəkildə apardığı əvvəlki araşdırmaya da əsaslanmışdır.

Bu araşdırmalar zamanı cəbhə xəttindən bir qədər aralıda yerləşən Əhmədağalı və Zobucuq istisna olmaqla, səfər edilən kəndlərin hamısı erməni mövqeləri tərəfindən daima atəşə tutulur.

Bir bariz nümunə kimi, üç tərəfdən erməni qüvvələrinin nəzarətində olan ərazi ilə əhatə olunmuş Qapanlı kəndini göstərmək olar. Kəndlə erməni mövqeləri arasında olan məsafə 150-500 metr arasında dəyişir. Kənddəki evlərin əksəriyyətində güllə izləri vardır. Qapanlı kəndində BQXC tərəfindən yenidən təmir edilmiş evin divarındakı güllə yeri tədqiqatçıya göstərilmişdir. Qarağacı kəndinin yerli sakinlərindən biri qeyd etmişdir:

“Biz kredit götürdük, evin müəyyən hissələrini təmir etmək üçün şifer və taxta aldıq. İki ay bundan əvvəl onlar bizim evimizi atəşə tutdular və divarda yeni dəliklər emələ gəldi. Biz isə hələ də krediti geri qaytarmalıyıq.”

Çıraqlı və Alxanlı kəndlərinin üçdə-biri dağıdılmışdır və cəbhə xəttinə yaxın olduğuna görə əhali buradan çıxmaq məcburiyyətində qalmışdır. Çıraqlı kəndinin əhalisinin bir hissəsi qonşu Əhmədağalı kəndində yerləşmiş və 1993-cü ildən bu vaxta qədər burada uçuq vəziyyətdə olan ictimai binalarda yaşayırlar. Cəbhə xəttinə yaxın kəndlərdəki insanlar

evlərinin yalnız birinci mərtəbəsində yaşayırlar, çünki üst mərtəbənin snayper tərəfindən nişana alınması daha asandır. Qapanlı kəndində BQXC təşkilatı bir daha təhlükəli yerdə yerləşən evdə sakinlərə açıq pəncərələri bağlamağa, qapıların yerini dəyişdirməyə və pəncərələri divarın daha təhlükəsiz hissəsində açmağa köməklik etmişdir.

Bu kəndlərin əhalisi onları atəşdən qoruyan müvafiq mühafizə maneələrinin olmamasından şikayət edirdilər. Bir neçə il bundan əvvəl hazırlanmış palçıq sədlər vaxt keçdikcə dağılmış və ya bəzi yerlərdə yox olmuşdur ki, bu da insanların nizamsız atışmalar və snayper gülləsinə tuş gəlməsi ehtimalını daha da artırır. 2011-ci ilin mart ayında Orta Qərvənd kəndində erməni mövqelərindən 800-1000 metr məsafədə yerləşən evdə doqquz yaşlı azərbaycanlı oğlan uşağının snayper tərəfindən qətlə yetirilməsi cəbhə xəttinə yaxın olan bu kəndlərdəki insan həyatının nə dərəcədə kövrək olduğunu bir daha vurğulayır. Bu insidentdən əvvəl 2011-ci ilin yanvar və fevral aylarında həmin kənddə iki qadın nizamsız açılan atəş nəticəsində yaralanmışdır.

Orta Qərvənd kəndində ölümə nəticələnmiş bu insident Azərbaycan cəmiyyətində böyük rezonansa səbəb oldu və hökumət bundan sonra ən təhlükəli kəndlərdə müdafiə divarları tikdirməyə başladı. Hazırda daş kərpicdən tikilən bu müdafiə divarları Orta Qərvənd və Çıraqlı kəndlərində tikilir. Bundan əlavə hökumət Tərtər və Goranboy rayonlarının cəbhə xəttinə yaxın olan kəndlərində ümumi uzunluğu 2,700 metr olan divarların inşasını da planlaşdırır.⁷¹

Cəbhə xəttinə yaxın olduqlarına və əkin və otlaq ərazilərinin böyük hissəsinin erməni qüvvələrinin nəzarəti altında olduğuna görə bu kəndlərdə torpağın özəlləşdirilməsi həyata keçirilməmişdir. Torpaq müvəqqəti olaraq yerli əhali və məcburi köçkünlər arasında bölüşdürülmüşdür. Torpaq sahəsinin çatışmazlığı üzündən cəbhə xəttinə yaxın ərazilərdə yaşayan məcburi köçkünlər və yerli əhali öz mal-qarasını yiyəsiz torpaqlarda otarırlar ki, bu da onları mina partlaması və düşmən gülləsinə tuş gəlmək təhlükəsi ilə üz-üzə qoyur. Dağlıq Qarabağın şimalında yerləşən Goranboy rayonunda 2011-ci ildə belə bir mina partlaması nəticəsində azərbaycanlı çoban həyatını itirmişdir. Cəbhə xəttinə yaxın yerdə yerləşən otlaq sahələri bir çox ailələr üçün yeganə gəlir mənbəyidir və onlar başqa seçimlərinin olmadığını və həyatlarını təhlükəyə ataraq dolanışığ üçün çalışmaq məcburiyyətində olduqlarını bildirdilər. Əhmədağalı kəndindəki bir nəfər çobanın dediyi kimi: “Mənim iki balaca uşağım var. Nə üçün mən gedib özümü [erməni] güllə qabağına verməliyəm? Mənim sadəcə başqa yolum yoxdur.”

Cəbhə xəttində yaşayan bir çox ailələrin dolanışığ üçün otlaq sahələrindən asılı olduğunu anlayaraq Azərbaycan hərbiçiləri müəyyən qədər müdaxilə etməməyə çalışırlar və yerli maldarlara məhdudiyətsiz olaraq müdafiə xətlərinin birinci eşelonunu keçməyə icazə verirlər. Eyni qaydada Ermənistan qüvvələri bu çobanları təhlükə kimi qəbul etmirlər və adətən onların qarşısını almırlar, baxmayaraq ki, bəzi yerli çobanlar onları qorxutmaq məqsədilə atəşə məruz qaldıqlarını bildirmişlər.

⁷¹ K. Məmmədova, “Azərbaycan cəbhə xəttində mühafizə divarı tikir”, “ANSPress.com”, 11 oktyabr, 2011, (<http://anspress.com/index.php?a=2&lng=az&nid=121041>)

Əkin torpaqlarının çox hissəsi düzənlik ərazilərdədir və buna görə qarşı tərəfdən atəşə məruz qalırlar və əkin işlərinin çoxu gecə saatlarında həyata keçirilir. Kəndlilər qeyd edirdilər ki, Ermənistan qüvvələri sahədə işləyərkən nadir hallarda onları atəşə tutular, lakin buna baxmayaraq müdafiəsiz olduqlarına görə qorxu hissi keçirirlər.

Təhlükə ilə üzbəüz olduğunu gizlətməyən Qapanlı kənd sakini deyirdi: “Əgər ermənilər istəsə biz bir gün də burada yaşaya bilmərik. Onlar küçədə gəzən istənilən uşağı və ya yaşlıni hədəfə alıb öldürə bilərlər. Qarşı tərəfdə erməni qəsəbələri yoxdur, ancaq bizim tərəfdə çoxdur.”

2005-ci ildən bu vaxta qədər hökumət Ağdam rayonunda 19 yeni məcburi köçkün qəsəbələri inşa etdirmiş və əsasən mərkəzi aran bölgəsində yaşayan 25,000 insanı bu qəsəbələrə köçürmüşdür.⁷² Hökumət Füzuli rayonunda əvvəldən Azərbaycanın nəzarətində olan ərazidə yerləşən 22 qəsəbədən əlavə 17 yeni məcburi köçkün qəsəbəsi inşa etdirmişdir.⁷³ Yerli dövlət rəsmisinin qeyd etdiyi kimi, hazırda Füzuli rayonunun (Horadizdəki mərkəzlə birlikdə) işğal edilməmiş bölgələrində 65,000 insan yaşayır. Köçkünlükdən əvvəl bu ərazidə 28,000 insan yaşayırdı. 2013-cü ilə qədər hökumət əlavə beş məcburi köçkün qəsəbəsinin inşasını və bu qəsəbələrə 2,000 ailənin köçürülməsini planlaşdırır.⁷⁴

Ağdam və Füzuli rayonlarındakı yeni qəsəbələrə köçürülmüş məcburi köçkünlərin demək olar ki, hamısı bu rayonların işğal edilmiş yerlərindəndir. Bu cür məskunlaşdırma siyasəti Azərbaycan hökumətinin məcburi köçkün icmaları daxilindəki birliyi qoruyub saxlamaq və onların yerli əhaliyə assimilyasiya olmasının qarşısını almaq arzusundan irəli gəlir, belə ki, bu yolla onlar öz doğma yurdlarına daha yaxın yerdə yaşayırlar və yekunda gözlənilən qayıdışa hazır olurlar. Bu yanaşma ümumilikdə məcburi köçkünlər və yerli əhali tərəfindən də dəstəklənir. Yeni qəsəbələrdəki mənzil şəraiti daha yaxşıdır, lakin buna baxmayaraq əvvəldə də qeyd edildiyi kimi, onların cəbhə xəttinə yaxın olması potensial risk amili daşıyır.

Azərbaycan hökuməti bu ərazilərdə yaşayan və ya yerləşdirilən əhalinin təhlükəsizliyinin lazımi şəkildə təmin edilməsi üçün kifayət qədər iş görməmişdir. Yerli dövlət rəsmisinin qeyd etdiyi kimi iri miqyaslı hərbi əməliyyatların başlayacağı halda hökumətin dəqiq müəyyən olunmuş təxliyə planı yoxdur və yerli hakimiyyət orqanına Müdafiə Nazirliyindən daxil olmuş rəsmi məktubda qeyd edilir ki, nazirlik cəbhə xəttinə yaxın yerlərdə yaşayan mülki əhalin təhlükəsizliyinə məsuliyyət daşıyır.⁷⁵ Hökumət burada yaşayan əhalinin təcili təxliyə olunması üzrə planın hazırlanmasını təmin etməlidir və müvafiq təhlükəsizlik zəmanəti olmadan daha çox məcburi köçkünün cəbhə xəttinə yaxın yerlərə köçürülməsindən çəkinməlidir.

⁷² Yerli dövlət rəsmisi ilə müsahibə, Ağdam rayonu, mart 2011.

⁷³ Yerli dövlət rəsmisi ilə müsahibə, Füzuli rayonu, mart 2011.

⁷⁴ Yerli dövlət rəsmisi ilə müsahibə, Füzuli rayonu, mart 2011.

⁷⁵ Cəbhə xəttinə yaxın ərazidə yerli dövlət rəsmisi ilə müsahibə, mart 2011.

KÖÇKÜNLÜK PROBLEMINİN UZUN-MÜDDƏTLİ ÇÖZÜM YOLLARI İLƏ BAĞLI MƏCBURİ KÖÇKÜNLƏRİN DÜŞÜNCƏLƏRİ

Ölkədaxili [məcburi] Yerdəyişmə üzrə Rəhbər Prinsiplər məcburi köçkünlərin aşağıdakı üç seçimlə əlaqədar sərbəst qərar qəbul etmək hüququnu tanıyır: təhlükəsiz və ləyaqətli şəkildə öz evlərinə və ya daimi yaşayış yerlərinə qayıtmaq hüququ; ölkənin digər bir yerinə köçmə və ya məskunlaşma yerində yerli əhali ilə inteqrasiya. Təşkilatlararası Daimi Komitənin (Inter-Agency Standing Committee, IASC) məcburi köçkünlər üçün Davamlı Çözüm Yolları üzrə Çərçivə Sənədinə əsasən, davamlı çözüm o halda əldə olunur ki, məcburi köçkünlərin köçkünlük problemindən irəli gələn hər hansı xüsusi ehtiyacı və ya təmin olunmamış hüququ qalmasın və köçkünlük əsasında ayrı-seçkiliyə məruz qalmadan özlərinin insan haqlarından istifadə edə bilsinlər.⁷⁶

Azərbaycanın daxili qanunvericiliyi bu müddəalara uyğundur, lakin praktikada qayıdış seçiminə güclü meyillilik mövcuddur. 1999-cu ildə qəbul edilmiş Qaçqın və Məcburi Köçkünlər Haqqında Qanuna əsasən əgər məcburi köçkün evinə qayıdarsa və ya doğma yurdunda digər bir müvafiq yaşayış sahəsi ilə təmin olunarsa və ya hökumətin xüsusi qərarı ilə müvafiq yaşayış sahəsi ilə təmin olunarsa, bu zaman onun məcburi köçkün statusuna xitam verilir. Qanunda eyni zamanda qayıdışın baş tutmadığı halda məcburi köçkün statusunun dayandırılmasını nəzərdə tutan qərarın xüsusiyyəti barədə müfəssəl məlumat verilmir və bu şəraitdə məcburi köçkünlərə verilmiş yaşayış sahəsi üzərində onların qanuni mülkiyyət hüquqlarının təmin olunması nəzərdə tutulmur. Reallıqda məcburi köçkünlərə müvəqqəti mənzillərin verilməsi onların problemlərinə davamlı çözüm tapılmasına səbəb olmamışdır.

Əslində kəndlərdə və şəhər yerlərində sorğuya cəlb edilmiş məcburi köçkünlər öz doğma yurdlarına qayıtmaq arzusunda olduqlarını bildirdilər və qayıdış şübhəsiz ki, insanların daha üstün tutduğu davamlı çözüm yoludur. Hazırda Gəncə şəhərində yaşayan əslən Kəlbəcərdən olan məcburi köçkünün qeyd etdiyi kimi: “Əgər desəydilər ki, indi öz kəndimə qayıtmaq mümkündür – mən birinci çıxıb gedərdim, hətta bilərəm ki, mina mənə parça-parça edə bilər.” Bəzi məcburi köçkünlər qeyd edirdilər ki, əgər qayıdış mümkün olarsa onlar qısa müddətli perspektivdə müxtəlif məskunlaşma seçimlərini birləşdirmək istərdilər, yəni ailə üzvlərinin bir qismi köçkünlük ərazisində qalsınlar və digərləri geri qayıdaraq öz doğma torpaqlarındakı mülklərinə sahib çixsınlar.

Bununla belə iyirmi il köçkünlük şəraitində yaşamaları bir çoxlarının yaxın vaxtlarda qayıtmaq inamını azaltmışdır. “İyirmi il məcburi köçkünmü olar?” tipli ritorik suallar Bakı

⁷⁶ Məcburi köçkünlük üzrə Brukinqs İnstitutu və Bern Universitetinin birgə Layihəsi, İASC Məcburi Köçkünlər üçün Davamlı Çözüm Yolları üzrə Çərçivə Sənədi, aprel 2010.

və ucqar kənd yerlərindəki məcburi köçkünlərdən tez-tez eşidilən bir fikir olmuşdur. Bu ritorik sual çox güman ki, bir çox məcburi köçkünlərin olduqları qeyri-müəyyən vəziyyəti daha yaxşı əks etdirir. Bu, münaqişənin həll olunmaması səbəbindən onların öz doğma yurdlarına qayıda bilmədikləri və eyni zamanda köçkünlük ərazisindəki çətin həyat şəraiti üzündən keçirdikləri məyusluğu əks etdirir.

Əslən Xocalıdan olan hazırda Bakı şəhərinin kənarında yaşayan bir məcburi köçkün qadın öz hisslərini belə ifadə etmişdir:

“Biz iyirmi ildir ki, burada yaşayırıq. Bəlkə bu dünyadakı ömrümüzün başa çatmasına beş il qalır. Nə üçün hökumət bizi bu vəziyyətdə saxlayır? Necə ola bilər ki, kimsə heç nəsiz iyirmi il ümid edərək yaşasın? Biz burda da yaxşı yaşamaq istəyirik.”

Lazımı mənzil şəraitinin və mülkiyyət təminatının olmaması məcburi köçkünlərin özlərinin iqtisadi müstəqillikləri üçün inamla çalışmalarına mane olur, halbuki bu hər hansı davamlı çözüm yolunun ilkin şərtlərindən biridir.

Yaşadıqları əmlak onlara məxsus olmadığına və hazırda qaldıqları torpaq və ya evi özlərində saxlaya biləcəklərinə inam olmadığına görə onlar özlərinin gələcək dolanışıqlarına sərmayə yatırırlar. Bu, xüsusilə ictimai binalarda və kустar üsulla hazırlanmış evlərdə yaşayan məcburi köçkünlərdə özünü daha bariz göstərir.

Xocalıdan olan bir məcburi köçkün qadıdan fokus qrup zamanı götürülən müsahibədə qeyd etdiyi kimi:

“Kasıbların vəziyyəti eynidir. Hamımız işsizlikdən əziyyət çəkirik. Bizim cəmiyyətimizdə böyük sosial qeyri-bərabərlik vardır. Buna baxmayaraq, yerli camaatın evi var, bəlkə də evinin arxasında həyəti var. Ancaq biz bilmirik ki, biz burda qalacağıq yoxsa bizi burdan köçürəcəklər. Biz ancaq ümidlə yaşayırıq.”

Əslən Ağdamın Şotlanlı kəndindən olan və hazırda öz doğma kəndindən bir neçə kilometr aralıda, İsmayılbəyli kəndindəki yol kənarında yaşayan bir məcburi köçkün demişdir:

“Əgər [hökumət] bizə ev tikərsə və biz bilsək ki, bu özümüzündür, onda biz öz həyatımızı qurardıq. Biz kredit götürər və evin inşası üçün möhkəm tikinti materialları alardıq. Ancaq biz bilmirik ki, sabah onlar bizi köçürəcəklər yoxsa yox və biz tikdiyimizi də itirmək istəmirik. [Qeyri-müəyyənlik üzündən] biz 18 ildir ki, burada yaşayırıq və müəyyən vaxtlarda ancaq uçan divarımızı [çiy kərpicdən olan evin] düzəltmişik.”

Oxşar hisslər əslən Xocalıdan olan və hazırda Bakı şəhərində yaşayan digər bir məcburi köçkün tərəfindən də səslənmişdi:

“Bizdə yaşayışımızla bağlı əminlik yoxdur. Onlar [hökumət] həmişə deyir ki, bizi köçürəcəklər. İnsanlar ümidlə yaşayır ki, ya geri qayıdacaqlar, ya da ki, onları daha yaxşı mənzil şəraiti ilə təmin edəcəklər. Biz gözlədikcə həyat keçib gedir.”

Bu narahatçılıqları aradan qaldırmağın bir yolu məcburi köçkünlərin ictimai binalardan yeni xüsusi tikilmiş mənzillərə və qəsəbələrə köçürülməsini başa çatdırmaq və bu evlər və kənd yerlərində müvəqqəti verilmiş torpaq sahələri üzərində onların mülkiyyət hüquqlarını təmin etməkdir. Bu təcrübə Gürcüstanda həyata keçirilmişdir, belə ki, burada hökumət mənzil sahəsini məcburi köçkünlərə simvolik ödəniş müqabilində satmışdır. Ümumi narahatçılığı aradan qaldırmaq və bu qərarın siyasi cəhətdən cəlbədicə olması üçün vurğulamaq lazımdır ki, məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması məqsədi daşıyan bu tədbirlər imkan yarandığı halda onların geri qayıtmaq hüququna mane olmur.

Maraqlıdır ki, sosial təcrid olunduqlarına görə narahatlıqlarını və vətənlərində məcburi köçkün həyatı yaşadıklarına görə özlərini alçaldılmış hiss etdiklərini ifadə etsələr də söhbət edilən məcburi köçkünlərin əksəriyyəti özlərinin məcburi köçkün statusunu və məktəblər, səhiyyə müəssisələri və sürgündə olan yeli icra hakimiyyəti orqanları kimi dövlət təsisatlarını qoruyub saxlamaq istəyirlər. Bir tərəfdən bu cür mühafizəkar maraqlar onların öz doğma yurdlarına olan emosional bağlılıqları ilə əlaqədardır və bu bütün məcburi köçkünlərin, o cümlədən köçkünlük ərazisində doğulan gənc nəslin lokal səviyyədə kimliyini müəyyən edir. Digər tərəfdən, məcburi köçkünlərin özlərinin fərqli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaqda maraqlı olması sırf pragmatik maraqlara dayanır. Belə ki, bu status onlara müəyyən maliyyə gəliri, imtiyazlar və potensial olaraq, pulsuz mənzil sahəsi verilməsi imkanı ilə təmin edir. Bundan əlavə məcburi köçkün rayonlarının dövlət müəssisələri onları işlə və ictimai xidmətlərlə təmin edir.

Məcburi köçkünlərin yaşayış yerlərində inteqrasiyası onların qayıdış hüququna zərər verməməlidir. Eynilə, qayıdış məcburi köçkünlər üçün yeganə mümkün olan seçim kimi nəzərə alınmamalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, qayıdış kollektiv hüquq deyildir, o bir neçə fundamental insan hüquqlarından, o cümlədən öz evinə qayıtmaq hüququndan və fərdi mülkiyyət hüququndan irəli gələn fərdi insan hüququdur. Fərdi səviyyədə məcburi köçkünlərin davamlı çözüm yolları, o cümlədən qayıdış, yerli inteqrasiya və ya ölkənin hər hansı bir yerində məskunlaşma ilə bağlı qavrayışları və üstünlükləri fərqli ola bilər. Bu səbəbdən də dövlətin siyasəti hər üç seçimin məcburi köçkünlərin fərdi istəklərinə uyğun olaraq təmin olunmasını nəzərdə tutmalıdır.

NƏTİCƏ

Dinc birgə yaşama və qarşılıqlı dəstək Azərbaycanda məcburi köçkünlər və yerli icmalar arasında olan qarşılıqlı əlaqələri təsvir edən əsas əlamətlərdir. Bu həm ictimai, həm də şəxsi səviyyədə olan əlaqələrə aid edilə bilər. Araşdırma zamanı hər iki qrup bildirmişdir ki, onların arasında hər hansı ciddi münaqişə və ya gərginlik yoxdur və eyni dil və mədəni dəyərlərə malik olmaları onların arasında sosial sahədə birlik və qarşılıqlı anlaşmanın güclənməsinə kömək edir. Bununla belə, mövcud vəziyyətə daha yaxından baxdıqda hiss olunur ki, ictimai məzəmmət və təcridolunma məcburi köçkünlərin üzləşdikləri əsas çətinliklərdir. İctimai məzəmmət özünü daha çox şəhərlərdə göstərir, belə ki, burada yerli insanlar məcburi köçkünlərə şəhər həyatına uyğunlaşa bilməyən “kəndli” kimi baxırlar. Təcridolunma rayon mərkəzlərindən, şəhərlərdən və qəsəbələrdən aralı inşa edilmiş yeni qəsəbələrdə açıq-aşkar nəzərə çarpır və bu da hər iki qrup arasındakı əlaqələrin və qarşılıqlı ünsiyyətin zəifləməsinə səbəb olur.

Yerli icmaların məcburi köçkünlərlə bağlı olan ən böyük narazılıqlarının səbəbi iyirmi il ərzində məcburi köçkünləri xüsusi müdafiəyə ehtiyacı ola həssas qrup kimi nəzərdə tutan hökumət siyasətindədir. Yerli icmalar hesab edirlər ki, bəzi məcburi köçkünlər onlara verilmiş bu imtiyazlardan öz maraqları üçün istifadə edirlər və ya yerli insanlarla olan mübahisələrində öz statuslarından sui-istifadə edirlər. Yerli icmalar eyni zamanda düşünürlər ki, hökumət tərəfindən məcburi köçkünlərə göstərilən davamlı və hətta artan yardımlar və məcburi köçkünlərin dolanışıq ehtiyaclarının qarşılınmasına yönəlmiş fəaliyyət ümumilikdə yoxsul əhalinin ehtiyaclarının kölgədə qalmasına səbəb olmuşdur.

Məcburi köçkünlüyün artıq iyirmi il davam etdiyi bir şəraitdə, dəyişmiş və dəyişməkdə olan şəraiti və məcburi köçkünlərin ehtiyaclarını nəzərə almaqla mövcud siyasətin ciddi şəkildə yenidən baxılmasına ehtiyac vardır. Hökumət qəbul etməlidir ki, məcburi köçkünlərin hamısına eyni cür yanaşma artıq effektiv yardım strategiyası kimi özünü doğrultmur, çünki bu yanaşma məcburi köçkünlərin artıq daha az homogen bir qrup olduğunu, müxtəlif dərəcədə iqtisadi çətinlik və müxtəlif müdafiə ehtiyaclarının olduğunu nəzərə almır.

Bundan əlavə, məcburi köçkünləri narahat edən bəzi məsələlər–mənzil şəraitinin pis olması və mülkiyyət hüquqlarının olmaması–əsasən onların köçkünlük problemi ilə bağlı olsa da, digər çətinliklər, məsələn su təchizatı və ya dolanışıq müstəsna olaraq yerdəyişmə ilə bağlı deyil və bütün Azərbaycan ərazisində rast gəlinən ümumi problemlərdir. Buna görə də, xüsusilə yoxsul kənd yerlərində həm məcburi köçkünlərə, həm də qeyri-məcburi köçkün icmalarına yönəlmiş hərtərəfli yardımların həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır. Bu cür hərtərəfli yanaşma məcburi köçkünlər və onların məskunlaşdıqları yerli icmalar arasındakı gərginliyin aradan qalxmasına və eyni zamanda məcburi köçkünlər arasında iqtisadi müstəqilliyin artmasına kömək edər.

Hökumətin məcburi köçkünlərin iqtisadi müstəqilliklərinin daha da yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş daha fəal siyasət yürütməsinə mane olan geniş yayılmış narahatçılıq ondan ibarətdir ki, məcburi köçkünlərin iqtisadi müstəqilliklərini və yerli inteqrasiyasını artırmaqla hökumət məcburi köçkünlərin öz doğma yurdlarına qayıtmaq ehtimalını azalda bilər. Bu narahatçılığı məcburi köçkünlərin əksəriyyəti etiraf edir. Nəticədə, hökumət tərəfindən həyata keçirilən mövcud yardım strategiyası əsasən qısamüddətli dolanışığın təmin olunması məqsədi daşıyır və bu da məcburi köçkünlərin bu yardımdan asılılığını artırır və onların özlərinə olan inamını azaldır.

Azərbaycan hökumətini, geniş ictimaiyyəti və xüsusən də məcburi köçkünləri yerli inteqrasiya və qayıdış arasında seçimin birinin digərini istisna etmədiyinə inandırmaq çətin vəzifə olaraq qalır. Əlbəttə ki, yardım siyasəti məcburi köçkünlərin vaxt keçdikcə hansı davamlı çözümlə yoluna üstünlük vermək qərarlarına təsir edəcəkdir. Buna baxmayaraq, məcburi köçkünlərin iqtisadi müstəqilliklərinin artırılması məqsədi daşıyan fəaliyyətlər onların qayıdış hüququna mane olmamalıdır. Əksinə, digərlərindən asılı olan və hökumətin müdaxiləsi olmadan öz maraqlarını müstəqil şəkildə müdafiə edə bilməyən özünə inamsız fərdlərdən fərqli olaraq, özünə güvənən məcburi köçkünlərin şüurlu şəkildə doğma yurdlarında qayıdış orada öz həyatlarını tədricən yenidən qurması daha real görünür.

Sonda, araşdırmanın gəldiyi əsas nəticələrdən biri budur ki, hökumət cəbhə xəttinə yaxın yerlərdəki kəndlərdə yaşayan icmalara – o cümlədən məcburi köçkün və qeyri-məcburi köçkün icmalarına – olan diqqətini daha da artırmalıdır. Yerləşmə baxımından bu icmalar silahlı toqquşma, nizamsız açılan atəş və mina partlayışlarına qarşı xüsusilə həssasdırlar. Hökumət nizamsız açılan güllə atəşindən mühafizə məqsədilə müdafiə divarlarını inşa etdirməklə və cəbhə xəttində yaşayan bəzi icmalara məcburi köçkün imtiyazları verməklə onların təhlükəsizliyi və həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə müəyyən tədbirlər həyata keçirmişdir. Bununla belə, hökumətin bu siyasətində davamlılıq yoxdur, belə ki, bu icmalardan bəziləri, o cümlədən qeyri-məcburi köçkünlər eyni şəraitdə yaşayan digər icmalarla müqayisədə daha çox imtiyazlar və üstünlüklərlə təmin olunmuşlar. Bu səbəbdən, Azərbaycanda cəbhə xəttində yaşayan icmalardakı vəziyyəti ətraflı öyrənmək və onların xüsusi ehtiyaclarına cavab verən strategiyaların işlənilib hazırlanmasına ehtiyac vardır.

İSTINAD EDİLMİŞ MƏNBƏLƏR

“Amnesty International” Təşkilatı, *Azərbaycan: Qovulmuş və sonradan Diskriminasiya Olunmuşlar – məcburi köçkün əhalinin vəziyyəti*, 28 iyun 2007.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu, “Qaçqın və məcburi köçkünlərin problemlərinin həlli” 20 oktyabr, 2011 tarixdə əldə edilmişdir, mənbə: http://www.oilfund.az/en_US/layiheler/mecburi-koeckuenlerin-meskunlasdirilmesi.asp

“В Азербайджане около шести тысяч семей беженцев поселились в пустовавших домах”, [Azərbaycanda təxminən 6,000 məcburi köçkün ailəsi boş evlərdə məskunlaşıb], 23 dekabr, 2010. 20 oktyabr, 2011 tarixdə aşağıdakı mənbədən əldə edilmişdir: <http://news.day.az/politics/art244927.html>

Bələdiyyələrin formalaşdırılmasında məcburi köçkünlərin iştirakı problemi” mövzusunda dəyirmi masa keçirilib, APA İnformasiya Agentliyi, 12 noyabr, 2011. 20 noyabr, 2011 tarixdə əldə edilmişdir, mənbə: <http://www.apa.az/az/news.php?id=240892>

Brukinqs İnstitutu – Bern Universiteti, Məcburi Köçkünlük üzrə Layihə, *IASC Məcburi Köçkünlər üçün Davamlı Çözüm Yolları üzrə Çərçivə Sənədi*, aprel 2010.

de Vaal, Tomas, Hüseyinov, Təbib və Karaşvili Culia, “*Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstandakı qaçqın və məcburi köçkünlərin vəziyyəti*”, Avropa Parlamentinin Xarici Məsələlər üzrə Komitəsinin xahiş ilə arayış sənədi, noyabr, 2007-ci il.

Dünya Bankı, *Azərbaycan: Mülkiyyətin Qurulması və İqtisadi Müstəqilliyin Dəstəklənməsi: Məcburi Köçkünlərin Həyat Şəraiti*, № AAA64-Az sayılı hesabat, oktyabr, 2011.

Dünya Bankı, *Azərbaycanda Həyat Şəraitinin Qiymətləndirilməsi üzrə Hesabat*, №52801-AZ sayılı Hesabat, mart, 2010, mənbə: http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2011/02/04/000003596_20110207151220/Rendered/PDF/Project0Inform1nt1Revised0after0PCN.pdf

Dünya Bankı, *Azərbaycanda Səhiyyə Sektoruna Baxış Qeydi*, 2005. 15 oktyabr, 2011 tarixdə aşağıdakı mənbədən əldə edilmişdir: http://siteresources.worldbank.org/INTAZERBAIJAN/Resources/HealthSectorNote_Vol.1.pdf

“Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin Yaşayış Şəraitinin Yaxşılaşdırılması və Məşğulluğunun Artırılması üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq olunması üzrə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı şəhəri, 1 iyul, 2004.

Quliyeva, Günel, Yazdani, Jdan, *Azərbaycanda məcburi köçkünlər*, 17 dekabr, 2009. 20 oktyabr, 2011 tarixdə aşağıdakı mənbədən əldə edilmişdir: <http://www.balcanicaucaso.org/eng/Regions-and-countries/Azerbaijan/IDPs-in-Azerbaijan>

Həsənov, Əli, Baş Nazirin müavini və Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin sədri, *məcburi köçkünlərin sosial problemləri uğurla həll olunur*,

Azərbaycan qəzeti, 22 may 2011.

Hüseynov, Təbib, *Qayıdış və onun alternativləri: Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi üzrə araşdırma, “Dağlıq Qarabağ Münaqişəsində Məcburi köçkünlük: Qayıdış və onun Alternativləri”*, London, avqust, 2011.

“Məcburi Köçkünlərin və Onlara Bərabər Tutulan Şəxslərin Sosial Müdafiəsi Haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 21 may, 1999.

“Məleykə Abbaszadə: Məcburi Köçkün Məzunların Qəbul İmtahanlarındakı Nəticələri İldən-İlə Yüksəlir”, 525-ci qəzet, 22 dekabr, 2010.

Məmmədova, Kəmalə, *Azərbaycan cəbhə xəttində mühafizə divarı tikir*, “ANSPress.com”, 11 oktyabr, 2011. 20 oktyabr, 2011 tarixdə aşağıdakı mənbədən əldə edilmişdir: <http://anspress.com/index.php?a=2&lng=az&nid=121041>

Süleymanov, Rəşad, komitə sədri: *Azərbaycanda 400,000 məcburi köçkün hələ də ağır şəraitdə yaşayır*, 25 noyabr, 2010. 20 noyabr, 2011 tarixdə aşağıdakı mənbədən əldə edilmişdir: <http://en.apa.az/news.php?id=135109>

Süleymanov, Rəşad, *Azərbaycan “Böyük Qayıdışa” hazırdır*, 28 iyul, 2009. 20 noyabr, 2011 tarixdə aşağıdakı mənbədən əldə edilmişdir: <http://www.apa.az/en/news.php?id=105516>

Taqverker, Natali, *“Azərbaycan sonuncu qaçqın düşərgələrini bağlayır” 7 fevral, 2008*. 10 oktyabr, 2011 tarixdə aşağıdakı mənbədən əldə edilmişdir: <http://www.unhcr.org/47aaf6734.html>

Yunusov, Arif, və Baqdasaryan, Laura, *“Azərbaycan və Ermənistan cəmiyyətlərində müharibə, sosial dəyişiklik və ‘nə müharibə, nə sülh’ sindromları”*. “Liderlik Hədləri: Dağlıq Qarabağ Sülh Prosesində Elita və Cəmiyyətlər” red. Laurence Broers, London: Conciliation Resources, 2006

METODOLOGIYA

Bu hesabat Azərbaycanın şəhər və kəndlərində 2011-ci ilin sentyabr və oktyabr aylarında əsasən fərdi və qrup şəklində həyata keçirilmiş müsahibələr, eləcə də sahə müşahidələri əsasında əldə edilmiş empirik məlumatlara əsaslanır. Müsahibələrdə, məcburi köçkünlər və qeyri-məcburi köçkün sakinlər, dövlət rəsmiləri və beynəlxalq qeyri-hökumət yardım təşkilatlarının nümayəndələri iştirak etmişlər.

Müsahibələr aşağıdakı suallara yaxından cavab tapmaq məqsədilə aparılmışdır:

- məcburi köçkünlərin əsas hüquq müdafiə ehtiyacları və zəiflikləri hansılardır və bu ehtiyaclar yerli icmalarda olanlardan nə ilə fərqlənir?
- hüquq müdafiə ehtiyacları şəhər və kənd kontekstində, o cümlədən cəbhə xəttinə yaxın ərazilərdə bir-birindən nə ilə fərqlənir?
- məcburi köçkünlər və onların məskunlaşdıqları yerli icmalar arasındakı əlaqənin xüsusiyyəti nədir?
- məcburi köçkünlərin problemlərinin davamlı həll yolları ilə əlaqədar məcburi köçkünlər və onların yaşadığı yerli icmalardakı fikirlər nədən ibarətdir?

Müsahibələr yarım-strukturlaşdırılmış formada həyata keçirilmişdir ki, bu da müsahibə verənlərin onları narahat edən məsələlər barəsində daha ətraflı söhbət etmələrinə imkan vermişdir. Sahə araşdırmasını dəstəkləmək məqsədilə müəlliflər Azərbaycanda məcburi köçkünlərlə əlaqədar qəbul olunmuş qanunvericiliyi və digər sənədləri, o cümlədən rəsmi statistik məlumatları və bundan əvvəl aparılmış qiymətləndirmələri nəzərdən keçirmişlər.

Sahə araşdırması əsasən iki şəhər və iki kənd ərazisində həyata keçirilmişdir. Bunlara daxildir:

- Bakı, paytaxt şəhəri və məcburi köçkünlərin ən çox məskunlaşdıqları yer (33 faiz): Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin yataqxanasında yaşayan məcburi köçkünlərlə fərdi və qrup şəklində aparılmış müsahibələr. Bu müsahibələr qonşuluqda yaşayan yerli sakinlərlə aparılmış fərdi müsahibələrlə tamamlanmışdır. Eyni zamanda Bakı şəhərinin kənarındakı Pirşağı qəsəbəsində əvvəllər yataqxana/sanatoriya kimi istifadə edilmiş binada məskunlaşmış məcburi köçkünlərlə ayrıca qrup müsahibəsi aparılmışdır;
- Gəncə, ölkənin ikinci böyük şəhəri: Pedaqoji Universitetin yataqxanasında, inzibati binada yaşayan məcburi köçkünlərlə və yerli sakinlərdən ibarət iki qrupla fokus qrup müsahibələri keçirilmişdir;
- Ağdam rayonu (Azərbaycanın nəzarətində olan ərazi): cəbhə xəttinə yaxın ərazidə yerləşən Əhmədağlı və Təzəkənd kəndlərində yaşayan məcburi köçkünlər və yerli icmalarla ayrıca olaraq fərdi və qrup şəklində müsahibələri keçirilmişdir. Əlavə olaraq yerli icra hakimiyyəti orqanlarının rəsmiləri ilə müsahibələr də keçirilmişdir;

- Tərtər rayonu: cəbhə xəttinə yaxın ərazilərdə yerləşən Qapanlı, Qarağacı, Əskipara, İsmayılbəyli, Səhlabad və Hüseynli kəndlərində yaşayan məcburi köçkünlər və yerli sakinlərlə fərdi və qrup şəklində müsahibələr keçirilmişdir.

Ağdam və Tərtər rayonlarına edilmiş sahə səfərlərinin həyata keçməsində Beynəlxalq Qırmızı Xaç Cəmiyyəti (BQXC) yardım etmişdir. Eyni zamanda, BQXC Bərdə rayonunda fəaliyyət göstərən yerli əməkdaşlarından, “Oxfam” təşkilatının Bakı şəhərində çalışan əməkdaşlarından və Ermənistanın işğalı altında olan Qubadlı rayonunun hazırda Bakının yaxınlığında, paytaxtdan sonra ikinci ən böyük məcburi köçkün icmasının məskunlaşdığı Sumqayıt şəhərində yerləşən yerli icra hakimiyyətinin məcburi köçkün rəsmisindən müsahibələr götürülmüşdür.

Məcburi köçkün icmaları və yerli sakinlərin iştirakı ilə həyata keçirilmiş fərdi və fokus qrup müsahibələri zamanı ailələr təsadüfi seçim yolu seçilmişdirlər və 5-10 nəfərin iştirakı ilə kiçik qruplar şəklində keçirilən müsahibələr əvvəlcədən planlaşdırılmamış formada aparılmışdır. Yerli dövlət orqanlarının birbaşa müdaxiləsi olmadan və əvvəlcədən seçimlər aparılmadan həyata keçirilmiş bu cür spontan respondent seçimi fərdi qaydada və qrup şəklində aparılan müzakirələrdə adi insanların yerli problemlər barəsində daha səmimi söhbət etmələrinə imkan vermişdir. Müsahibə götürdüyümüz insanlara əvvəlcədən məlumat verilmişdir ki, anonimliyi qorumaq məqsədilə onların adları qeyd olunmayacaqdır. Buna baxmayaraq, ümitsiz halda olan bəzi məcburi köçkünlər onların fərdi problemlərinin həll olunacağına ümid edərək xüsusi olaraq onların adlarının qeyd olunmasını xahiş etmişlər. Əksər məcburi köçkünlər öz problemləri barəsində açıq söhbət etsələr də, bəziləri şübhə ilə yanaşırdılar, çünki iyirmi il ərzində çətin şəraitdə yaşadıkları müddətdə onlar bir çoxları ilə bu barədə söhbətlər etmişlər və bu danışıqların nəticəsində onlar öz problemlərinin əməli həll olunması ilə az rastlaşmışlar.

Vaxt məhdudiyəti və qısamüddətli empirik xarakterli araşdırmanın xüsusiyyətini nəzərə alaraq, araşdırma yalnız seçilmiş kənd və şəhərlərdə məhdud ərazilərdə həyata keçirilmişdir. Bu araşdırmada şəhər və kənd yerlərindəki məcburi köçkünlər və onların məskunlaşdıqları icmaların müxtəlif hüquq müdafiə ehtiyaclarının miqyasını təsdiqləmək üçün statistik dəlillər təqdim olunmamışdır. Buna baxmayaraq, ölkənin müxtəlif yerlərindəki məcburi köçkün və yeli icmalarda yaşayan insanların verdikləri cavablar bəzi ümumi problemlər və hüquq müdafiə ehtiyaclarını aşkar edir. Bu onu göstərir ki, müəyyən problemlər bütövlükdə ölkə ərazisində eynidir və bu baxımdan məcburi köçkünlər və onların məskunlaşdıqları yerli icmalarda əlavə araşdırmalar aparılmalıdır.

Brukiŋs İstitutu və London
İqtisadiyyat İstitutunun

Məcburi Köçkünlük üzrə birgə
Layihəsi

1775 Massaçusets Prospekti, ŞQ
Vaşinqton, DC 20036
ABŞ

Tel: +1 (202) 797-2477

Faks: +1 (202) 797-2970

E-poçt: idp@brookings.edu

İnternet səhifəsi: www.brookings.edu/idp